

ERDÉLYI MÚZEUM

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
SZAKOSZTÁLYAINAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI:

GYÖRGY LAJOS
FŐTITKÁR

XXXVII. kötet

Új folyam III.

1932. 7-12. sz.

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület.

CLUJ-KOLOZSVÁR

Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság

1932

T A R T A L O M

TANULMÁNYOK:

<i>emény Katalin:</i> Erdélyi emlékirók. II. befejező közlemény — — — —	241
<i>r. Dömötör Sándor:</i> Vida György facetiái — — — — —	272
<i>r. Florio Banfi:</i> Olasz katonai építések Erdélyben — — — — —	294
<i>r. Oberding József György:</i> A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban — — — — —	308

KISEBB KÖZLEMÉNYEK:

<i>r. Balogh Jolán:</i> Olasz falfestmények Gyulafehérvárt — — — — —	328
--	-----

ADATTÁR:

<i>logh Ödön:</i> Néprajzi jegyzetek a gyimesfelsőlöki és gyimesközéplöki csángókról — — — — —	332
--	-----

KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATSZEMLE:

1) irodalomtörténeti, filozófiai, pedagógiai, nyelvészeti, néprajzi, művészettörténeti, archeológiai stb. könyv- és tanulmány ismertetése — —	354
---	-----

BIBLIOGRAFIA:

<i>Dr. Ferenczi Miklós:</i> Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1931. év	362
---	-----

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET TERMÉSZETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI:

<i>Dr. Szádeczky K. Gyula:</i> A helvetien transgressió konglomerátja és sarmatien kavicsok Kolozsvár környékén — — — — —	25
<i>r. Balogh Ernő:</i> A meziádi „Czárán” cseppkőbarlang — — — — —	40
<i>ányai János:</i> A hargitai opálbarlang — — — — —	54

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET ORVOSTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI:

<i>r. Pártos Ervin:</i> A bőrgyártással kapcsolatos betegségek — — — —	23
--	----

AZ ERDÉLYI MÚZEUM

az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelenik meg évenként 12 számban negyedévenként 7-7½ ív terjedelemben. A folyóirat az EME Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, Természettudományi-, Orvostudományi- és Jog- és társadalomtudományi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-ot

az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjai évi 300 lejes kedvezményes áron kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 400 lej. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

ERDÉLYI MÚZEUM kiadóhivatala, Cluj-Kolozsvár, Strada Baron L. Pop (volt Brassai-utca) 5.

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

DR. GYÖRGY LAJOS, Cluj-Kolozsvár, Str. Universităţii (v. Egeuetem-u.) 10.

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos legnagyobb terjedelme 1 ív. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszersmind előfizetője is. A tiszteletdíjat 300 illetőleg 400 lejig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Különnyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. Kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küldi vissza.

Erdélyi emlékirók.

Írta: Kemény Katalin.

(Második, befejező közlemény.)

Rettegi György emlékirata (1718—1767) hasonló Aporéhoz s a hasonlóság épen a régi szokások leírásában olyan feltűnő, hogy gyanút kelt, nem Apor volt-e közvetlen mintája? Rettegi nem említi mintái között Aport, de ez még korántsem zárja ki, hogy ne ismerhette volna a még akkor kéziratban lévő *Metamorphosisát*. Ezt a két emlékirat írásának ideje sem zárja ki; Apor 1738-ban fejezi be, Rettegi pedig azt a részt, amely talán rokonságban van Aporéval, 1785-ben írja. Rettegi emlékiratának nagy része tulajdonképen nem egységes mű, de kisebb-nagyobb időközökben a beírás megjelölésével írt napló. Az egészről azonban, ha bevezetését elolvassuk, azt sejtjük, hogy eredetileg egységes emlékiratnak szánta írója. Ameddig el nem jut a történetek leírásában saját koráig, addig egységes, évekre felosztott emlékirattal van dolgunk. Olyan évek történetének elmondásában, amelyekről nincs sok mondanivalója, azokhoz sem időben, sem tartalomban nem tartozó részként csatolja a régi szokások leírását. Az említett bevezető sorokban úgy tünteti föl, mintha főcélja ezeknek a régi szokásoknak megőrzése lenne, holott az egész műben ezek aránylag a terjedelmet illetőleg nem foglalnak el jelentékeny részt: „Minthogy gyermekségemtől fogva — így ír a bevezetésben — szerettem mindenféle írásokat olvasni, akár historiák, akár egyéb írások lettek legyen is, sőt csak egy privatus embernek mások által hozzája küldött levelit is nagy aviditással szerettem olvasni, ha kivált régi volt, annál inkább, ha valami nevezetes dolgok dietim vagy csak annuatim valakitől feliratván kezembe akadtanak, sok historiáknak inkább szerettem olvasgatni, mert abból mind az akkori szokásokat közönségesen, úgymint temetéseken, lakodalmakban, keresztelőkben, religionak, ország dolgainak, emberek szokásainak s egyéb házi dolgoknak módiát (amint most szokták hívni) ezen hazában lakó népek között kitanulhattam, melyeket a mostanival összevetvén sokakban álméltokásra méltóképen különbözöknek találtam; hogy én is azért az én maradékimnak (ha Isten megtartja) ezen következő írásomat és occurentiákat általadhassam, leírtam mindez hazában, sőt másutt is történt dolgokat, amennyire végére mehettem, megírván. Elsőbben is születésemnek napját és óráját; azután felneveltetésemet etc., minden dolgaimat az jelen való napig; melyre vettem példát egy Havasalyi István nevű, nemes Kolozsvár megyében Pappfalván lakott embertől, ki is az elmúlt saeculumban élvén, 1644. és 1645. s 1646. esztendőkbeli írása kezembe akadván, sok holmit tanultam benne, jóllehet nagyobbára csak a maga privatumát írta le naponként inkább, nem az akkor is történt nevezetes dolgait. Én pedig az magam privatim esett dolgaimat, hanemha valami curiositásnak okáért, nem

mind írom le, hanem csak azokat, amelyet a posteritas is unalom nélkül olvasand...“ etc.⁷³

Látjuk, hogy ez a disztinkeció művének még időközönként bejegyzett részeit is elválasztja a periódikus emlékirásoktól, amelyekbe írjuk a napi életnek minden tartalmát lehetőleg belesűríti. Családi történetének elmondása közben többször hivatkozik a posteritasra. Bár ismételtlen hangsúlyozza, hogy csak a fontos dolgokat írja meg és e szempontot figyelembe is veszi, mégis épen mint Kemény János, Apafi és a többi emlékirók, nagy jelentőséget tulajdonít annak, ha valamijét elveszti vagy ellopják.

Máskor felsorolja a halottakat rövid, de kerek jellemrajz kíséretében s a teljesség kedvéért elmondja azt is, amit családjukról tud. Ebben szintén mintául szolgálhatott neki Apor, ki öregsége „terhinek könnyebbítésére“ írja a „Syntagma et syllabus mortuorum“-ot és a „Syntagma vivorum“-ot. Cserei Mihály is versebe szedi kortársai névsorát s azt saját élete folyásának történetébe beleszővi a „Synopsis mutationum notabiliorum...“ etc. c. művében.⁷⁴

Majd az összes magasabbrangú tisztviselők neveit egybeszedi. A külföldi hírek beírása is a napló sablonhoz tartozik, amelyeket „Most ezek az újságok“ címmel gyakran feljegyez. Az emlékiratnak van egy latin része is, mely az 1738—40. évi török háborúra, Rákóczi Józsefre, a francia-porosz hadjáratra, Erdély adózási és katonállítási viszonyaira vonatkozólag tartalmaz adatokat.

Emlékiratának értékes része a már említett régi szokások leírása. Nagy rokonságot mutatnak a régi öltözetek, étkezések, lakodalmak leírásai az Aporéval. De ez a rokonság természetesen, amennyiben mindkettőn közös tárgyról és ugyanazon időről írnak. Magából a két szövegből Apornak, mint irodalmi mintának hatása, nem mutatható ki. Rettegi esetleg csak a gondolatot vehette tőle, hogy megörökítse az elmúlt idők szokásait. Ha a tárgyban sok is a hasonlatosság a két emlékirók között, a tendenciában, amellyel írnak, annál több az eltérés. Míg Aport az új világ új erkölcei ellen táplált érzelem készlettel írásra s ennek az új szellemű világnak külső megnyilatkozását, az „új módit“, szidalmazza, addig Rettegi György, ha elmereng is azon, hogy régen hogy volt, az újjal nem helyezkedik szembe. Rettegi csak az emlékezet kedvéért írja le a régit és az újat szinte kedvteléssel örökíti meg. Ezért nem is szól hosszan, mint Apor tette, írásának okáról; egyszerűen így ír: „Nem akarom kihagyni ezen írásból, hogy miesoda módi volt az én értemre az emberek között, midőn tudniillik én az világot megkezdtem ismerni.“⁷⁵ Máskor meg üresen hagy valamennyi helyet azzal a megokolással, hogy oda majd valami hírt fog beírni. Később ugyanerre az üres lapra ezt írja: „Minthogy semmi olyas dolog nem következett, hogy üresen ne maradjon ez a kis papiros, azt írom ide, hogy in

⁷³ *Rettegi György emlékiratai*. Kiadta Torma Károly. Hazánk, 1884. Torma megjegyzi, hogy Havasalyi István emlékirata még ismeretlen.

⁷⁴ *Br. Apor Péter verses művei és levelei*. Mon. Hung. Hist. II. 36—37. k.

⁷⁵ Id. k. 293. l.

hoc anno 1763. kezdének némelyek viselni fejér, vagyis hamúszín berke és másféle fekete báránnyőr süvegeket s cifrán pántlikával összekötve úgy, hogy mikor akar, leeresztheti, eddig is volt, de posztóból volt a külső része stb.“

Aporhoz hasonlóan ő is megállapítja, hogy „veres fazékból sokan ittak az urak közül, de most mind üveg poharakból isznak még az nemes renden lévők is.“ De Retteginél legfeljebb egy kis fejcsóválást érezhetünk néha és nem azt a heves kitörést, amellyel Apor kel ki pl. a kristálypoharak ellen. S ami épen különös: Retteginél a régi és új szokások összehasonlítása olykor az új javára dől el: „Felette igen gyönyörködtek az emberek a felettébb való boritalban úgy, hogy némelyek addig ittak, hogy meg is holtak bele, egyesek egymást erőltették, két három hétig is elittak, torbézoltak egymás végtében; de most nem úgy vagyon: akármilyen conversatióban is ritkán lát az ember részeg embert, az is, ha megjózanodik, ha csak orcája vagyon, nagy szégyennek tartja, hogy részeg volt, a szegény embert bár ne lássa valami úri ember részegen, mert annak bizony részeges, korhol lesz híre-neve; és így a mostani aestasban ez az egy legdicséretesebb, hogy az ki jó hírét-nevét akarja megtartani, az részegeskedésről le kelle mondania.“

Azok a stílusbeli sajátságok, amelyeket az emlékiratokban a történeti elem és az emlékezés teremtettek meg, talán legszebben tükröződnek Cserei Mihály historiájában. Írásmódjában egyesül az igazat mondó történeti eseményeket megörökítő író és a magán élményeire visszanéző emlékiró tulajdonsága. Az elsőnek főtörekvése bebizonyítani, hogy igazat ír, ezért sok beszélgetést és elhangzott mondást idéz; ehhez járul a pátosz, amely az esemény nagyobb történeti jelentőségét hangsúlyozza. Az eseményeknek lehetőleg élethű ábrázolása a kísérő jelenségek és az idézetek segítségével s az ekhez járuló pátosz eredménye bizonyos drámaiság. Ezekbe a történeti jelenetekbe lopja be Cserei, mint fontosságban másodrangú részt, saját gyermekkorának történetét és ifjúsága élményeit. Ezeket a magánérdekű visszaemlékezéseket, ellentétben a történeti részek pátoszával, közvetlen, csendes hang jellemzi. Annak a törekvésnek, amely hű történeti képet akar rajzolni egy korról s a szereplő személyekről, eredménye a jellemkép. Cserei históriája gazdag érdekes jellemrajzokban is. Párbeszédes jelenetei — bármennyire a megtörtént, igaz eseményt akarják ábrázolni — a saját fogalmazásai. Az ő érdeme a párbeszédek naiv elképzelése és őszinte pátosza. Pl. az érsek, Széchényi György, nagy haraggal így szól Leopoldus császárhoz: „Miért kell felségednek ártatlan vért ontani? nem fél-e Istentől?“ A császár azt felelé: „Apám ne szóljon kegyelmed többet, mert nincsen haszna.“ Az érsek annál inkább felgerjedvén, kezit égre felemelé s nagy felszóval kiálta: „Száradtak volna meg ezek az én kezeim akkor, mikor a magyar koronát Felséged fejében tették vala! Valóban szép híre-neve leszen Felségednek az egész keresztyén világ előtt.“ És el sem búcsuzván a császártól az ajtón nagy fúriával kimegyen.⁷⁶

⁷⁶ Cserei id. kiadás. 48. l.

Igen jellemző Cserei írásmódjára az a jelenet, amelyikben Teleki Mihály ráveszi Béldi Pált Bánffi Dénes megöletésére: „Teleki Mihály felkel és térdre esik Béldi Pál előtt s kezét az ég felé felemelvén azt mondja: „Esküszöm az élő mindenható Istenre, aki idvességemet úgy adja meg, életemet, feleségemet, gyermekeimet úgy boldogítsa, hogy én uram kegyelmednek igaz, tökéletes barátja és szolgája vagyok. És mivel, hogy tudom Bánffi Dénesnek minden intencióját, hogy kegyelmedet egész házával együtt el akarja veszteni, azért jelentem meg kegyelmednek: ha maga életét, gyermekeinek, feleségének megmaradását szereti, praeveniálja a magára következő veszedelmet és subscribálja ezt a ligát... stb. Béldi Pálné, minthogy okos, gyanós asszony vala... alattomban igen lassan az ajtóhoz mene és fülét a kolcs lyukához tartván, noha csak suttogva beszélnek vala be az urak, megérté, hogy Bánffi Dénes felől beszélnének és a kolcs lyukán benézvén, meglátá, hogy az ura előtt Teleki Mihály térdre esett. Megijedvén az asszony, kiáltani kezdé: „Uram, szerelmes Uram, szivem uram, ne adj hitelt a Teleki Mihály szavainak, mert bizony megcsal és elveszít tégedet is.“ Amazok odabe conturbálódván, felkel Béldi Pál, megnyitván az ajtót, mondja feleségének: „Eredj dolgozdra, ha asszony vagy“; amaz pedig annál inkább kezdé könyörögni: „Szivem, uram, a hatalmas Istenért, ne higyj ennek a gonosz embernek: mert hallám én, hogy Bánffi Dénes ellen akar most ingerelni; de ha azt elteheti általad láb alól, bizony tégedet is elfogat. Vajh ki jól ismerem én Teleki Mihályt; ne hidd, akármit esküdjék, mert nincs nála jó lelkiismeret; itt vagyok, ha megölsz is, lássad, de nem javallom dolgotokat!“ Teleki Mihály elszégyelvén magát, nagy haraggal monda: „Ha az én feleségem ezt cselekedné vala, kivenném a szemét is az agyából...“⁷⁷

Az egész Bánffi ügyet hasonló mozgalmassággal írja le. Ehhez hasonlóan, a mozdulatok figyelemmel tartásával örökít meg minden szerinte jelentős eseményt. Jellemzéseiben a lélektani háttérrel is figyelembe veszi. A lelki rugók keresésével magyarázza és teszi élénké jellemképeit. Élénk lélektani megfigyelésre vall a fejedelemasszony arcképe. Leírja Cserei, hogy Teleki Mihály a fejedelmet is izgatja Béldi ellen: „... a fejedelemasszony penig megmondhatatlan gyűlöléssel vala Béldi Pál ellen, mert Teleki Mihály sok esküvésével elaltatta vala, hogy nem ő volt oka a Bánffi Dénes halálának, hanem egészben csak Béldi Pál; sőt azonkívül is Béldi Pálnéra nagy nehézsége vala, mert kevély pompás asszony lévén, ritkán udvarolja vala a fejedelemasszonyt, mikor néha-néha udvarhoz megyen vala is, mentől cifrább köntöseit valának, azokban öltözködik vala, kevélyen úgy mutogatja vala magát, melyért a több úri asszonyok is irigykednek vala reája; sőt a fejedelemasszony mivel egészségtelen, száraz asszony vala nem is gyönyörködék soha a pompás öltözetekben; ha magánál szebb úriasszonyt látott, mindjárt a fejedelmet kezdette tőle féltetni, amelyért

⁷⁷ Id. kiad. 78. l.

gyakran úgy meg is verte a fejedelem, ha mások ki nem vették volna kezéből, talán meg is ölte volna.⁷⁸

Találóan jellemzi Apafi Mihályt a halálakor: „Igy hala meg a jámbor Apafi Mihály, aki papnak lett volna alkalmatosabb, mint fejedelemnek; nem volt neki semmi gondja az ország dolgaira, ha valami dolog occurált is, csak azt mondotta: „Lássák az urak ő kegyelmek, amint Teleki uramnak teczik.“

Bethlen Miklós népszerűtlenségének okát is a lélektani háttér segítségével magyarázza meg: „Bethlen János és Bethlen Miklós böles discursusokkal s voxokkal az egész ország elméjét a magok teczésére hajtanák, járulván az is hozzája, hogy a több Bethlen urak is, noha egy familiából valók volnának, Bethlen Miklóst gyűlölnék, melyre maga is nagy elméjét kelleténél inkább becsülvén s másokkal becsültetni akarván a több Bethlen fiaok, kiknek esze nem érkezik vala a Bethlen Miklós elméjéhez, contemnálja vala.“⁷⁹ A többi Bethleneknek pedig egy-két szóval rajzolja meg jellemét: „A Bethleni urak Mikes Kelemennel együtt a fejedelemhez bemennek és a nagy hűségnek álorczáját viselvén a magok istentelen praktikájok előtt, a fejedelemnek mondják...“⁸⁰ A jelzőhalmozás is megszokott jellemzési mód Csereinéél, különösen ha valakit rossz oldaláról akar bemutatni. A „*praedán* hízott gonosz ember gróf Pekri Lőrinczről“ írja, hogy „Bejövén Erdélyben... a vármegyéken, székeken olyan nyomorult, idéten, tudatlan, magával együtt bujdosó tekerdő tiszteteket constituála, akik nemhogy a haza törvényei szerint tudták volna az igazgatást, még csak nevét sem tudta jól leírni némelyik közülük...“⁸¹ Gyakran idéz nemcsak állítólag elhangzott beszélgetéseket, de oklevélrészleteket, leveleket is. Az idézésnek Cserei valószínűleg meggyőző és gyönyörködtető erőt tulajdonít. Erre vallanak azok az érzékeny sorok, melyekkel Zrinyi Péter levelét bevezeti: „A rab uraknak megizenik az udvarból, másnapra halálhoz készüljenek. Látván a szegény Zrinyi Péter nem lehet különben, meg kell hálnia, egy szép levelet íra a feleségének, melyet szóról szóra, rövid lévén leírtam, mert gyönyörűséges az olvasásra.“⁸²

A történelmi események kapcsán alkalmat talál, hogy saját emlékeit közvetlen modorban beleszőjje Históriajába. Saját emlékeinek belekapcsolásával a történet többi részét is életszerűbbé teszi. Béli Pál rabságba vitelét írja le pl. „Ezekre már én is jól emlékszem, jut is eszemben mivel az atyám szállásának ablakából épen ahol Béli volt fogva, oda láthatni minden estve, nagy felszóval könyörgött Béli Pál és azt a zsoldárt: „Kegyelmezz meg Úram nekem, mert az ember igen kerget engem“ etc. nótával elmondotta; sőt ősszel szólót és baraczkot hozván Béli Pál számára, nekünk is küldött s én a hugommal, Borberkinével az ablakon ettük; s meg is téptem vala a hugomat, mert igen

⁷⁸ Id. kiad. 90. l.

⁷⁹ Id. kiad. 88. l.

⁸⁰ Id. kiad. 89. l.

⁸¹ Id. kiad. 365–66. 11.

⁸² Id. kiad. 49. l.

mohón eszi vala a szőlőt s nekem keveset hagyott; a szegény úr meglátván a maga ablakából újabban küldé egynehány gerezd szőlőt s megiené, hogy ne verekedjünk, mert többször nem küld szőlőt.⁸³

Hermányi Dienes József emlékirata (1758) tisztán az emlékiró magánéletével foglalkozik. Közérdekű események csak akkor kerülnek emlékirásába, ha az író életével szorosan kapcsolatosak. Családja történetét akarja megírni, ezért az emlékirat nagy része atyja életével foglalkozik. Élete alkonyára érve, nem akarja, hogy családjának története feledésbe merüljön s ez készletti írásra: „Minthogy már életemnek hatvanadik évébe béléptem s enyedi deákságomnak első eszten-deitől fogva is egészséges ember nem voltam; már pedig az idő mellé járult a köszvény, lábamnak kiorbáncosodása s egyebek: nem halaszto- tom tovább leírni életemet s abban mind a jót mind a gonoszt, melyek eddig én reám jöttek Istentől.“⁸⁴ Ez a kezdet a vallomások bevezeté- sére emlékeztet, de további része nem hasonlít a vallomásokra: csak külső és nem lelki élményeit mondja el; vallásos szellemben ír, de ez a vallásosság nem oly fokú, amely önmagában írásra készítené. Az azonban valóság, hogy életének egész tartalmát akarja emlékirásába fog- lalni. Atyja életét összefüggő történetként beszéli el valószínűleg családi följegyzések és hallomások alapján. Néha ő is hivatkozik arra, hogy hallotta, amit elbeszél: „Néha az édes atyám úgy megkoplalt, hogy egész hónapig sem volt olyan ebédje vagy vacsorája, melyről azt mond- hatta volna, hogy: „No most jól lakám, amint ezt nem egyszer hallot- tam magától.“⁸⁵ A családban sokszor emlegetett hagyományos törté- netek nyoma látszik meg a régmúlt dolgok aprólékos felsorolásán. A legjelentéktelenebb részleteket sem hagyja figyelmen kívül. Ez a rész- letezés elvonná a fontos eseményekről a súlyt, ha ezek az események ma is még fontossággal bírnának. A mi szempontunkból ez az írásmód nem csökkenti, de növeli az emlékirat értékét: stílusát közvetlenebbé, szemléltetőbbé teszi. Elmondja, hogy apja miként bujdosott el hazul- ról és ment Közép-Ajtára iskolába; még azt is tudja, hogy „felkeres- vén az oskolaházat üle a kemence alá egy kis tűz mellé.“⁸⁶ Hasonló pontossággal tudja, hogy atyjának miből vettek „fekete posztó togát“ s how „annak sem vala bérlése“.⁸⁷ Jellemzései legtöbbször csak a külső tulajdonságokra vonatkoznak s inkább a különös, mint a min- dennapi tulajdonságokat szereti megírni. Rozgonyi János professzor- ról írja, hogy benne „két csudálatos singulare volt: egyik hogy a czi- gányt nem szenvedhette házában s maga előtt és panaszát soha meg nem hallgatta; második, hogy semmi marhabelet, kolbász vagy hurkát nem ett.“⁸⁸

Legszébb részei *Hermányi Dienes* emlékiratának elbeszélő feje-

⁸³ Id. kiad. 82. l.

⁸⁴ *Hermányi Dienes József emlékirata*. Sajtó alá rendezte Kelemen Lajos. Minerva-könyvtár. Cluj-Kolozsvár. 1925.

⁸⁵ Id. kiad. 12. l.

⁸⁶ Id. k. 9. l.

⁸⁷ Id. k. 17. l.

⁸⁸ Id. 21. l.

zetei. A mesék stílusát jellemző símasággal emlékezik vissza a megtörtént eseményekre. Elbeszélő részeinek nyugodtságát nem zavarja meg felkiáltásokkal, prózai felsorolásokkal, de ez stílusának nem színtelenséget, hanem összhangot ad. Az élenkséget a szemléltető jelzők pótolják, melyekben stílusa bővelkedik. Különösen jellemzők e tekintetben azok az emlékek, melyek nem valódi élményben, a személyes tapasztalatban, de a sokszor hallott elbeszélésekben gyökereznek. Ilyenek a saját gyermekkoráról és atyja életéről elmondott történetek. Ilyenek a családi dolgok, amelyeket otthon számtalanszor hallhatott, amint atyja a „régidőkre“ visszagondolva emlegetett. Ezek a hagyományos történetek megbújnak a gyermek fantáziájában, s mikor hatvan éves korában íráshoz fog, a gyermekkori emlék frissességével elevenednek meg tolla alatt. Ilyen annak a jelenetnek rajza is, melyben a mester keresi atyját, ki — mint már említettük — megszökött hazulról. „Ki házához érkező s a gyermeket sohul nem találván s a városban is hijába kerestetvén, a harangot félre veré és a scholastikusokkal s a néppel keresni indula; de az édes atyám az erdő mélyéből nézi vala, hogy másfelé mennek s ingyen sem akadtak útjába. Megbátorítván magát, néki indula az egy magyar mélyföldnyi szélességű erdőnek napenyészet előtt egy jócska idővel ilyen gondolattal, hogy ahol elsetétedik, ott meghál egy fa alatt s az Isten megtartja. El is mehetett volna nagy messze, de kellő kies, virágos tavaszi idő lévén, kököresin és narcissus virágokra találkozik az erdőn s azokat addig szedi, mint gyermek, míg bésteledik. De meg nem retten azon vadakkal bővölködő erdőn is, hanem midőn le akará magát vonni egy fa alatt, meglátja, hogy távul tűz világol. Azért az ágakon, bogakon mindaddig mendegél, míg odaérkezik és látja, hogy ott sok ökörpásztor gyermekek vannak letelepedve s az ökröket is ott fektették meg. A gyermekek közül ki nagyobbacska, ki kisebb volt; némelyek pedig akkorák, mint ő maga az atyám, de ifjú legény közöttük nem volt egy is. Ezek a bujdosó, ruhátlan gyermeket magukhoz hívják és turóval és szalonnával és kenyérral kínálják, jól is tartják.“⁸⁹

e) A vallásos elem szerepe.

(Pietizmus.)

Az emlékirókat nemcsak a történet dolgok megörökítésének vágya készíteti írásra. Nagyon sok emlékirat szülője az írónak tudatos vagy sokszor öntudatlan törekvése, hogy magát a világ, önmaga vagy Isten előtt igazolja. Azok az emlékirások, amelyeknek céljuk írójukat a világ előtt valamilyen határozott vád alól felmenteni, az *önigazoló* iratok. Ezek rendszerint jelzik is önigazoló céljukat s ezeket az emlékiratok külön fajtájaként tárgyaljuk. Számosabb az olyan emlékirat, amelyben az író nem tudatosan és nem határozott vád alól mentegeti magát. Sokszor nem is mentségről, de önmagakeresésről van szó. Az emlékiró nem védekezik valami vád ellen, de egész életével bizonyágot akar tenni ártatlan voltáról. A belső számonkérés természetesen csak úgy történ-

⁸⁹ Id. kiad. 7. l.

het meg, ha az író saját magát igyekszik megismerni: előáll a lelkiismeretvizsgálat s ettől már csak egy lépés a vallásosság. Minden emberben, ki élénk lelki életet él, megvan a vágy, hogy ezt a benső életet valamilyen módon kinyilatkoztassa. Kinyilatkoztatásra készíti a szabadulás érzése, amelyet a közlés után érez (gyónás), és a közlés által elérni vélt igazoltság. Az ilyen természetű megnyilatkozás formailag *vallomás*, tartalmilag *vallásos*. Vallásos, mert az önmagába merülés az ember Istenhez való viszonyának boncolásához vezet s az ilyen fajta elmélkedés legtermészetesebben a vallásban nyerhet kifejezést. Ebből következik, hogy a *vallomások mindég vallásosak*. Mihelyt nem vallásos, már nem lehet vallomás, csak politikai vagy más, tárgyában közérdekű s a köznek írott beszámolás. A vallomások történetében a legkülönbözőbb vallásos irányok megnyilatkozását találhatjuk meg. A vallomás műfaja kiválóan alkalmas bármilyen vallásos megnyilatkozásra. E mellett meg kell állapítani, hogy vannak olyan vallásos irányok, amelyek a vallomásnak különös fejlődési lehetőséget nyújtanak. Kutatnunk kell tehát, hogy Erdélyben a XVI., XVII. és XVIII. század emlékiratai milyen vallásos áramlatokba kapcsolódnak be.

A legelső emlékiratokban, azoknak legprimitívebb kezdeteiben vallásos szellem nyilatkozik meg. Ez összefügg nagy részben az irodalmi termékek vallásos jellegével. A katolikus középkorban a „hivatalos“ irodalmat az egyházi emberek írják, a vallás és egyház szolgálatában. A reformáció kora a katolikus középkortól örökli az irodalomnak ezt a felfogását s így az írott műveket továbbra is a vallásosság sorolja a „tudós“ azaz irodalmi művek közé. Természetesen — s talán a reformáció is ad lökést ennek a folyamatnak — a vallásos és profán idővel mind világosabban ketté válik. Az emlékiratokban ez a kettéválás e három század folyamán még nem megy végbe. Sőt épen azt tapasztaljuk, hogy eleinte a hasznos feljegyezni való (tehát profán tartalom) naív összhangban egyesül egy-egy vallásos fohással, s csak a XVIII. században találunk túlnyomóan vallásos tartalmú emlékiratokat. Ennek oka abban rejlik, hogy a reformáció kezdetlegesebb, XVI. század eleji alakjában nem teremt olyan intenzív lelki életet, mint másfél század múlva, mikor az ellenreformáció kiváltja a még benne szunnyadó erőt. A reformáció kezdete Erdélyben épen úgy, mint máshol, és mint minden új vallás, az emberek tekintetét lelkiismeretük felé irányozza. Ez nem jelenti azt, hogy a katolikus vallás szellemében az önvizsgálat nincs épen úgy meg, mint a protestantizmuséban. A katolikus egyházi élet azonban rövid időre, mintegy reakcióképpen a középkori nagy erő kifejtésre, hanyatlást mutat s ezzel párhuzamosan a hívők lelki élete is meglazul. Ebben a hanyatló korban lép fel a reformáció s ígér új utat Isten felé. Az új utat az új hit követői fokozott buzgalommal akarják lelkükben kiépíteni. Ennek eredménye a fokozott lelkiismeretvizsgálat s egyik legfontosabb írásbeli megnyilatkozása a *vallomás*. Az erdélyi emlékirásokban hiába keresnők a XVIII. század előtt az egységes, egész művet kitöltő vallomásokat. De a vallomás elemeit, a lélek vallásos megnyilatkozását már a XVI. századtól kezdve figyelemmel kísérhetjük.

A reformáció Erdélyben tüneményes gyorsasággal hódít, de a lelkek átforgalmazása nem történhetik meg lényegében olyan hirtelen, mint az egyház külső változása. A reformáció a metafizikai megismeréshez nagyon is racionális úton igyekszik eljutni; az erdélyi reformáció már kezdetben is magán viseli a racionális színt. A reformáció a teológiát népszerűsíti, minden hívő számára érthetővé akarja tenni és tudjuk, hogy a XVI. és XVII. században minden hívő hitvitázó is egyúttal. Mindenki számára mindent érthetővé akar tenni a biblián keresztül s csakis a biblia által: ez egy új, sajátos skolasztikát teremt. Erről mondhatta Dilthey „So war über Nacht eine neue protestantische Scholastik wieder aufgeschossen, enger und kümmerlicher als je die katholische gewesen war.“⁹⁰

Ezzel a nagy elvbeli észszerűséggel szemben pedig a gyakorlatban a reformáció embere öröklő a középkori ember misztikus metafizikáját s annak egyik primitív megnyilatkozását, a babonát. Különös jelentőséget tulajdonítanak az álmoknak. Rozsnyai Dávid 1680 „Pünkösöd napjára virradólag“ álmot lát, ezt különös hosszadalmassággal mondja el s utána teszi: „Isten adja jóra“. Apafi Mihály, ki naplóját sürgönystílusban írja, a babonák, a misztikus jelenségek elmondásában aránylag a leghosszadalmasabb: „Április 9. Ismét új üstökös-csillag láttatott az égen és rettenetes nagy csuda, hogy öt hónapok alatt három látszott már.“⁹¹ Segesvári Bálint is feljegyezi, hogy „In mense octobris láttatott egy nagy üstökös csillag majd egy egész hónapig napnyugat felé.“ S a hívő félelmével jegyezi fel, hogy 1609-ben „az várban az kőfalból vér forrott ki.“⁹² Hasonlóan ír Cserei Mihály Bánffy Dénes halála után: „... a bethleni templomban alacson módon eltemették, s sok esztendeig a temetésnél való föld színén buzgott fel a vére.“⁹³ Cserei nemcsak nem találja a vallásossággal ellentétesnek a babonába vetett hitét, de egyenesen kapcsolatba hozza azzal: „Ebben az esztendőben nagy és példa nélkül való üstökös-csillag láttatott az égen... Sokféle jövendőlést hallottam akkor felőle, de az utána következett nagy változások megmutatták, Isten mit akart azzal jelenteni...“ „De már közelget vala az erdélyi fátum, melyet Isten sok jelekkel praesagiáltatta... stb.“⁹⁴ 1799-ben pedig így ír: „Szörnyű és irtóztató esuda dolgok történének mindenütt Erdélyben ebben az esztendőben. Itt Brassóban húsvét északaján a bolgárszéki oláh templomban egy crucifixuskép vérrel veritékezett, azután egynéhány napokon az egyik szeméből hirtelen jött a nedvesség, melynek nézésére magam is elmentem...“⁹⁵ Kemény János is hisz az omenekben: „Midőn azért Désről Lápos vidéke felé mentünk volna mint a nyári időben, egy faluban csürben kerülvén asztalhoz, szinte asztalnál ülven, egy része

⁹⁰ Wilhelm Dilthey's *Gesammelte Schriften*, II. B. *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation*. 1914. 247. l.

⁹¹ Apafi naplójának id. k. 90. l.

⁹² Mikó id. k. 170. l.

⁹³ Cserei id. Hist. 85. l.

⁹⁴ Id. k. 127. l.

⁹⁵ Id. kiad. 440. l.

leszakada, csaknem oda burita, kit rossz omennek tartottam.“⁹⁶ Bethlen Miklós olyan komolyan veszi álmait, hogy feleségválasztásban is álma tanácsát követi. Idősebb Czegei Vass György is nagy jelentőséget tulajdonít a rendellenes jelenségeknek. Rettegi pedig így ír: „Hallatlan és emlékezetre méltó dolog, hogy ezen közelebb elmúlt 1762-ik esztendőben, amennyi csikót csikóznak, mindeneknek lófogai vannak, úgy a bornyuknak is...“ „A baglyok Szebenben úgy szóllanak, mint valami vad erdőben s amint bizonyosan referálják, nagy bővséggel külön-különféle képen szólnak.“⁹⁷ Halmágyi, akit minden tekintetben különös józanság jellemez, kételkedik a csodás jelekben, de még ő sem szegül határozottan ellenük. Mikor Fogarast a szászoknak átadják, így ír: „...Mely nap és az előtte való hét napokon igen sűrű, nagy esők és patkok exundatioja lön. A pater franciscanus akkor reggel requiemet mondott, a kutyák az udvar közepén nagy gödröt ástak, némelyik ordított; midőn a thesaurarius onnét elment, három lovát az útban a szél megütötte etc., melyek noha apróságok és előtttem semmit sem tesznek, de mások consequentiákat akarnak belőle kitekerni.“⁹⁸

A babonát a protestáns racionalizmus köszörűje lassanként lekoptatja. Azonban a középkori vallásos élet misztikuma újra éled a protestáns vallásosság egyik legjellemzőbb megnyilvánulásában, a pietizmusban.⁹⁹

A protestáns pietizmus főcélja a bűnbocsánat elérése, ennek eszköze az öngyakorlás, az eszköz azonban hovatovább öncéllá válik. Így a pietizmus átmenti a protestantizmusba a középkori miszticizmust. Payr Sándor szerint nálunk a pietizmus nem jelentett forradalmat, az egész mozgalom szelid lefolyású és mentes minden dogmatikai szőrszálhasogatástól. Payr olyan türelmességet tulajdonít a pietistáknak, mely néha már a „vallási indifferentizmus gyanujába keveri őket.“¹⁰⁰ Nálunk e pietizmus az egyházi életben valóban nem jelent forradalmi mozgalmat, mert attól nem is különálló törekvés. A külföldön tanuló teológusok bekozzák Erdélybe tanaikkal, könyveikkel a pietista elveket, de ez úgy gyökerezik itt meg, mint a protestantizmus (főképpen a kálvinizmus) tartozéka. Hasonló ehhez a magyar janzenisták esete. Rákóczi Ferenc pl. a magyar janzenistákról, mint eretnekekről elítélően nyilatkozik *Vallomásában*, de a janzenizmus tanai térítik vissza (tudván kívül) a katolikus egyházba és annak köszönheti irodalmi inspirációját.¹⁰¹

A türelmesség mellett Payr azt is megállapítja, hogy a magyar pietizmus a vallásosságot a „gyakorlati életben akarja gyümölcsösöztetni“; velejárója a házi istentisztelet s a „VII. pont szerint minden

⁹⁶ Kemény id. *Önéletírása*. 218. l.

⁹⁷ Rettegi id. k. 337. l.

⁹⁸ Halmágyi id. k. 199. l.

⁹⁹ Vö. *Die Entwicklung der deutschen Selbstzeugnisse* von Dr. Marianne Bayer Fröhlich. 1930. Ph. Reclam. 16. l.

¹⁰⁰ Payr Sándor: *Magyar pietisták a XVIII. században*. Egyháztört. Monogr.

¹⁰¹ Zolnai Béla: *Magyar jansenisták*. Minerva. 1924.

házigazda igyekezzék az ő házáat Istennek templomul szentelni.¹⁰² Látjuk, hogy azáltal mintegy jogot nyernek a gyakorlati életben a mások vallási életbe való beavatkozáshoz. Az erkölcsös élet, amelyet vallásos fanatizmussal sokszor a lemondás árán kényszerítenek magukra a pietisták, nem egyszer gögössé teszi őket. A predestináció szerint az üdvösség eléréséhez nem elég a jámbor élet, szükséges a kiválasztottság. Minden jámbor életet élő pietista érzi magában a kiválasztottságot s ez még inkább növeli önértékét, gögjét, aminek következménye épen a *türelmetlenség* a más vallásuakkal szemben. A türelmetlenség pedig leginkább a dogmatikai vitatkozásokban nyer kifejezést. A pietista emlékirók emlékirataikban nem elégszenek meg vallásos érzelmeik nyilvánításával, de vitatkoznak és minden emlékirat valóságos kátéja a kálvinizmusnak.

A vallásos megnyilatkozások sokszor nehézkesek, hiányzik belőlük a spontán feltörő áhítat, a lelkesedés helyét a protestáns racionalizmus eredményeképpen a reflexió foglalja el. Ezen a ponton tér el nemcsak az erdélyi, de minden más pietista vallomás a világirodalom első nagystíliú vallomásírójától, Szent Ágostontól, aki pedig a legfőbb mintájuk volt. A mi szűk keretünkben is fontos szerepe van Szent Ágoston vallomásainak, mert kétségtelen, hogy közvetlen és más műveken át közvetítve hatott az erdélyi emlékirodalomra is. Szent Ágoston hatása nem a Vallomások írásának idejében, hanem a XVI., XVII. s XVIII. században érezhető az irodalomban.¹⁰³

Az emlékirók Szent Ágostontól tanulják a világ megvetését, de nem tanulják meg a világ szeretetét; tőle tanulják a bűnbánatot, de nem tanulják meg a bűnbocsátást; a pietista író bizonyosságul írja vallomását: nemcsak Istennek, de az embereknek is változatlan biztos hitéről ad számot. Szent Ágoston viszont, vallomásait írva emelkedik fel Istenhez, vallomást téve győzi le magában a kételkedést. Főkülönbség pedig, ami mindég fennáll Szent Ágoston vallomásai és a pietista vallomások közt, hogy míg Szent Ágoston külső életét csak lelki életének szükségyszerű kísérőjeként kapcsolja be vallomásaiba, addig utánzóí nem lélektörténetet adnak, hanem az élet kicsinyes oldalait kicsinyes szempontok figyelembevételével írják meg s csak háttérül állítják hozzá lelki élményeiket. A mi emlékiróink bármennyire panaszkodnak a testi nyűgről, nem tudnak a földtől elszakadva felemelkedni, ezért hozzájuk nem is száll le Isten, hogy elrejtse előlük a hiábavalóságokat, mint Szent Ágostonhoz: „Sed posteaquam fuisti caput nescientis et clausisti oculos meos, ne viderent vanitatem, cessavi de me paulum, et consopita est insania mea. Et euigilavi in te et vidi te infinitum aliter et visus iste non a carne trahebatur.”¹⁰⁴

Szent Ágoston Vallomásaira mutat minden pietisztikus vallomásnak az az alap gondolata, hogy életünkkel Istennek tartozunk elszámolni. Isten megváltotta az embereket Jézus Krisztus által, a megváltott embernek

¹⁰² Payr id. m. 135. l.

¹⁰³ Vö. Th. Klaiber: *Die deutsche Selbstbiographie*. 1921. 2. l.

¹⁰⁴ Anr. Augustini Hipp. Episc. Libri XIII. Confess. Antverpiae MDCCXXX. 182–3. 11.

pedig Isten dicsőségére kell élnie, vagy Szent Ágoston szavaival: „Ideo pro nobis Christus mortuus est, ut qui vivunt, iam non sibi vivunt, sed ei qui pro ipsis mortuus est. Ecce Domine, factio in te curam meam, vt vivam, et considerabo mirabilia de lege tua. Tu seis imperitiam meam et infirmitatem meam doce me, et sana me: ille tuus vnicus, in quo sunt omnes thesauri sapientiae et scientiae absconditi redemit me sanguine suo.“¹⁰⁵

Másik közös vonás: a pietisztikus emlékirások épúgy, mint Szent Ágoston vallomásai, rossznak látják ezt a világot, semmi vigasztalót benne nem találnak; ha nem is egészen egy úton, de mindnyájan már itt a földön óhajtják megismerni a földöntúli világ boldogságát. Ez a vágy a pietistáknál nem teljesedik be s még elkeseredettebb pesszimizmust eredményez. Ez a pesszimista világnézet ráragad nemcsak a vallomásokra, de a kor más vallásos és világi írásaira is. Pesszimizmus a vallásos magánéletben, pesszimizmus a többi emberekkel és más nemzetekkel szemben, ez legtöbb emlékiratnak is jellemzője. A pesszimizmus még olyan írók művében is megjelenik, akiknek jelleme épen ellentétes a pietista életszemlélettel. Ennek a jelenségnek oka a konvencionális irodalmi formákban van. Ilyen szokás az emlékiratok síránczó kezdete, ahol szerencsétlennek nevezik az írók azt az órát, amelyben e rossz világra jöttek. Így pl. Kemény János, aki tele van pajzán életkedvvel, a szokáshoz ragaszkodva így kezdi Önéletírását: „Ez boldogtalansággal teljes világra származásomnak, abban töltött nyomoruságos életemnek és annak nehéz folyása ... stb.“

Ez az általános pesszimizmus kizárja az irodalomból a derűt, amely csak elvétve bukkan fel. Még Kemény János is, akinek Önéletírása pedig a legderüesebbek közé tartozik, a táncot „hiábavalóság“-nak mondja. Cserei Mihálnál a historia panaszos kezdete nem konvencionális formáság, de meggyőződés eredménye. Bevezető versében így mutatkozik be:

*„Aki pedig ezeket e könyvben foglalta,
Cserei Mihály a neve, kit sok buval láta,
Ez a rossz világ a napnak alatta.“¹⁰⁶*

Cserei művében a pesszimizmus mellett, a teologizáló, az Isten bosszúló ítéletét kereső s másokban rosszat látó pietizmust is szemlélhetjük. Ez a pietizmus alacsonyabb és elterjedtebb formája, ha szabad így mondanunk: népiesebb pietizmus. Az ilyen fajta pietisták nem a világosságot kérik Istentől, de az üdvösség mellett a földi igazságszolgáltatást is sürgetik. A más bajában nem a földi élet nyomoruságát, hanem Isten bosszúállását látják. Ezek a türelmetlen teologizálók, kikről az előbbieken szoltunk. Cserei Mihály megírja a nagyszöllősi ütközet szomorú kimenetelét; ahhoz a tényhez, hogy Kemény Jánosnak még holttestét sem találták meg, ezt az észrevételt fűzi: „És így nem engedte az igaz ítéletű Isten, hogy koporsóba tétessék teste, mert teljes

¹⁰⁵ Id. 324. l.

¹⁰⁶ Cserei id. m. I. l.

életében gonosz ambitiosus, kegyetlen, vérszomjúhozó ember volt...¹⁰⁷ Cserei Székely Lászlót a Béli halálában való részességgel okolja: „Megfizete Isten Székely Lászlónak is;“... „nagy kínokkal ifjú ember korában meghala Kolozsváratt. Mert az isteni büntetés, ha ellad is, de nem késik és jobb Istennek engedni, mint Isten törvénye ellen urunknak istentelen parancsolatát véghez vinni.“¹⁰⁸ A haza nyomorúságának okát is elfogult protestáns szempontból nézi. Lajos király halálának leírásakor így kiált fel: „Igy fizete meg Isten mind a királynak, mind az uraknak, püspököknek, mert a szegény lutheránusokat kegyetlenül üldözik vala az egész országban, edictumot adván ki a király mindenütt Magyarországbán: Lutheranos ubique igne comburandos. Ezt az igaz vallás-égető tüzet az igaz ítéletű Isten a püspök urak vérével oltá meg, a királynak száját penig, kinek szájából származott valaha az a kegyetlen parancsolat, a folyóvízzel fölté meg, úgy fojtá meg, s vagy akarák vagy nem, csak beplántálá Isten az igaz reformatiot az országba.“

A biblia állandó olvasása a pietisták stílusában nem marad hatástalanul s így a hosszasan jajgató s jelzőkkel halmozott mondatok mellett erőteljes hasonlatokra is bukkanunk. Cserei pl. Bánffi György erdélyi gubernátor halálát elmondva így kiált fel: „...azolta bizony olyak vagyunk, mint a pastor nélkül való juhok, mint az utczán való sár a kinek kell is, a kinek nem kell is, szabadon tapod bennünket.“¹⁰⁹

Cserei Mihály fiában, Györgyben, ez a vallásosság még teljesebb formájában mutatkozik. Végnélküli pesszimista sírámokban jelentkezik vallásossága. Cserei György pietizmusa nem annyira befelé irányuló, saját lelkét kutató, mint inkább a külvilág ellen irányuló érzés. Azt a vallásosságot képviseli, amely minden másban ellenséget lát s imájában arra kéri Istent, hogy külső ellenségeitől szabadítsa meg. Tekintete annyira nem tud megszabadulni az érzéki világtól, hogy a menyország örömeit szinte érzékelhetően képzele el.¹¹⁰ Az a gondolat, amely minden pietista íróét kíséri s *Bethlen Kata* vallomásaiban jut legvilágosabban kifejezésre, hogy Isten csak annyi megpróbáltatást mér az emberre, amennyit az elviselhet, Csereinél is megvan. A rossz természéről panaszkodván, így sóhajt fel: „Bizony az én sok keserűségek miatt talán kétségben estem volna, ha az Úr Isten nem őrizett volna és nem erősített volna, de nem engedi az Úr feljebb kísértetnünk, hanem csak amint elszenvedhetjük, ha az Úr megsebhettett erőt is adott ő Felsége az én mélységes sebeimnek elviselésére.“¹¹¹

Érdekes, vallomásszerű följegyzést találunk Auner Márton már említett diáriumában. Az 1678. évben mindössze háromszor ír bejegyzést. Az egyik minden konkrét eseményt mellőzve csak Istenhez kiált fel segítségért: „Anno 1678. die 22. Octobris. Oh keserves sokszori

¹⁰⁷ Id. kiad. 10. l.

¹⁰⁸ Id. kiad. 114. l.

¹⁰⁹ Id. kiad. 410. l.

¹¹⁰ *Diarium Vitae Aerumnosae Georgii Cserei Senioris de Nagy-Ajta 1755. cecnsianari aptum.* Történelmi Lapok. 1875. 295. l.

¹¹¹ Id. m. 324. l.

könnyhullatásommal való szenvedő napjaim között legkeservesebb és iszonyú szenvedő napom, melyben való keserűségem és az én sok bánatos szenvedésem Uram, seregeknek Ura Istene hasson fel már elődben mert jaj, jaj, ha elhagya én Istenem, majd kétségben esem, siess jöjj el, ne késsél én segedelmem, oh Uram, oh Uram.¹¹² Ebben a kis fohászban benne rejlik a pietista lélek keresztmetszete: végtelen elkeseredettség, sok panasz, Istenhez való menekvés a földi bajok elől s Istennek türelmetlen segítségül hívása.

A vitatkozó s teologizáló vonás is megnyilvánul már sok periódikus emlékirásban. Bár protestáns hozomány, a laikus irodalomban a teologizálgatás természetszerűen átmegey a katolikus írók műveibe is. Nagy Szabó Ferenc pl. a maga katolikus szemszögéből igyekszik feltüntetni a protestantizmus terjedését; e mellett úgy mondja el a dolgot, mintha mindenről a lehető legjobban lenne értesülve. Szerinte Sánta Márton 1536-ban hozta be „Calvinus könyveit és tudományát.“ „...ez avval kellelte magát a tudatlan paraszt közösségnek: hogy ő néki bár ne légyen drágább köntösse, hanem csak aki száz pénzt érjen, mert úgymond nem illik apostoli embernek a drága ruha; ismét: ő néki fizetése csak annyi légyen, hogy légyen mit enni és innia. Azt a község megértvén, az olcsó praedicatorrt két kézzel kapták minden tudományával együtt... stb.“¹¹³

Paskó Kristóf portai követsége alatt naplót vezet, emlékiratát azonban csak emlékezetből írja. Naplóját nem ismerjük, csak összefüggő emlékirását (1668), melyben beszámol a Magyarországon és Erdélyben esett dolgokról.¹¹⁴ Vallásos pesszimizmusa hazafias pesszimizmusban olvad fel. A szomorú tartalomnak megfelelően stílusa is síránkozó, mondatai elnyújtottak, a szavak egymásutánja monoton, zeneiség nélküli hangsort alkot. Ilyen már a kezdet: „Ez mostani utolsó és szomorú ügyben az keresztyén és igaz magyaroknak gondolkodásra való rövid siralmas materia.“¹¹⁵ Reménytelen elkeseredettsége annyira megnyilatkozik stílusában, hogy azt még az erőteljes bibliás hasonlatok sem tudják elevenné tenni. Ezt jellemzik a következő sorok: „...a bűnért megharagolt Isten annyira az embereknek sziveket meg szokta keményíteni, avagy sötétíteni, hogy az ő reá bokrosával tóduló és sebes árvíz módjára elborító veszedelmet ugyan érezvén is eszében ne vegye az mint az próféta mondja: Verd te Isten ez népet, de ugyan nem fáj ő neki; és másutt jobban kifejezvén azt mondja: fülük vagyon, de nem hallanak, szemek vagyon, de nem látnak, lábuk vagyon, de nem járhatnak.“¹¹⁶

A bibliai hasonlatok, az országnak Izraelhez vagy Judéához való hasonlítása történetíróknál, emlékiróknál egyaránt a stílus hozzátartozójává válik. Szalárdinál azonban ez nem más, hanem lényegbeli való-

¹¹² Id. kiad. Erdélyi Múzeum. 1903.

¹¹³ Nagy Szabó id. k. 34. l.

¹¹⁴ Szilágyi S.: *Naplók és emlékiratok a XVII. sz. 2-ik feléből.* Tört. Tár. 1890.

¹¹⁵ Id. 25 l.

¹¹⁶ Id. 25—6. l.

ság. Szalárdi krónikája, melyet a tapasztalati anyag túlnyomó része az emlékirások közé sorol, már címében kifejezi az író pesszimizmusát: *Siralmas krónika*. „Méltán hasonlítottak és igen méltán — így panaszkodik Szalárdi — az mi szegény hazánknak, Erdélyországnak és ahhoz tartozó részeknek állapota az Izrael és Juda nemzetének azon istentől rendeltetett fejedelemségű igazgatás alatt való boldog állapotához, midőn azon igazgatások boldogul az ő igaz vágásiban viseltettek és azokból ki nem vetemedtek, ellenben boldogtalan sorsához valamihelyt azon igazgatások az ő igaz vágásiból vagy határiból kivetemedtek.“¹¹⁷ A tulajdonképeni összehasonlítás csak e nehézkes bevezetés után kezdődik.

A zsidókkal való összehasonlítás, ami azonban nem kizárólagos pietista, hanem általános protestáns vonás, a biblia hatása alatt olyan mérvet ölt, hogy sok vallásos író vagy prédikátor a magyarokat „választott“ népnek nevezi. Gyakran kifejezi Szalárdi is ezt a gondolatot Historiájában és kifejezésre juttatja egyúttal azt a pietista felfogást, amely az isteni igazságszolgáltatást a földön keresi.¹¹⁸

A pietista vallomások közt a XVII. sz. végén legjelentősebb a Bethlen Miklósé.¹¹⁹ Ő Augustinusra, Petrarára, mint irodalmi mintákra hivatkozik. De ez inkább érvül szolgál neki, hogy miért bátorodik ő is saját életét megírni, mintsem valóságos mintául. A nagyokra való hivatkozás mindég támasztékot ad, de Bethlen Miklós önéletírása az erdélyi családi diáriumok, családtörténeti feljegyzések, önvédelmi memorandumok s a protestáns vallásos irodalom hatását tükrözi. Petrarca, Augustinus legfeljebb mint távoli mintaképek lebeghetnek szeme előtt. Távoli példák, nem azért mintha nem olvashatta volna őket, de mert lényegében egyikből sem merit. Kérdés, ismerte-e Bethlen Miklós Szt. Agoston Vallomásait? Ismeretes, hogy már 1537-ben van Reguláinak magyar fordítása. Dézsi szerint huszonnyole szerzetesrend fogadta el életrendül e szabályokat. Ez a széleskörű szent Agoston kultusz, ha nem is bizonyítja, de valószínűvé teszi a Vallomások elterjedtségét is.¹²⁰ Igen jellemző formája Bethlen Miklós Önéletírása a dilettáns irodalmi műnek, amely mindent egy műbe akar tömöríteni. Részletesen mondja el a vele és általa történt dolgokat, nagy gondja van arra, hogy semmi ki ne maradjon. De az eseményeknél még nagyobb súlyt helyez önjellemének sokoldalú megvilágítására. Közrejátszik itt a tudatos és öntudatlan önvédelmi elem is, mint minden önarckép megalkotásában. Amint arra rámutattunk, Bethlen Miklósnak már helyzetéből természetesen következett az önvédelmi írás. Igazolni akarta magát, de nem mint várnók egy meghatározott vád alól, amellyel őt a bécsi udvar illette és nemcsak vádlói előtt. A már idézett rész, melyben családjának meghagyja, hogy milyen körülmények közt bocsássák közzé ha-

¹¹⁷ Kemény Zsigmond adta ki Szalárdi János *Siralmas Magyar Krónikája* kilenc könyveit. Pest, 1853. Újabb Nemz. Könyvt. II. f. 8. l.

¹¹⁸ Lásd erre nézve Szalárdi id. kiad. 10. l.

¹¹⁹ *Gróf Bethlen Miklós Önéletírása*. Kiadta: Szalay László, Pest. 1858.

¹²⁰ Dézsi Lajos: *Szent Agoston Reguláinak magyar fordításai Coelius (Bánffi) Gergelytől*. 1900.

lála után művét, az is arra mutat, hogy egy egész élet történetével és teljes jellemének bemutatásával akarja ártatlanságát az utókornak bizonyítani. Ezt bizonyítják az ilyenfajta gyakori megjegyzései: „Ezt mint kiváltképen való nagy errort nagy furort szükségesnek ítélttem ad posteritatis informationem igazán megírni...“¹²¹ Hogy nem saját korának ír, az abból is látszik, hogy nem kívánja emlékiratát életében ki nyomtatni. Mikor bécsi fogságából kiszabadul, nem tér vissza Erdélybe; életében őt semmi sem igazolhatta az erdélyiek előtt, kik őt nem vádolták: de, ami annál rosszabb, félreértették. Maga az a tény, hogy nem tér vissza hazájába, mikor azt már megtehetné, nagy rezignációra vall. Bethlennek, úgy látszik, ekkor már semmi várni valója nincs az élettől s hátralévő napjainak az ad tartalmat, hogy visszatekint a multakra; újra átéli a történeteket és saját személyiségének fejlődését megrajzolja. Másik ösztönzője az írásra, hogy lelki tartalmát megnyilatkoztathassa; ennek az ösztönzésnek eredménye az ön-életrajz 137 lapos „Előljáró beszéd“-e, amelybe egész életfilozófiáját, vallásos meggyőződését akarja belesűriteni. Szent Ágoston hatása kereshető esetleg ebben a vallomásszerű részben, de ez nem az Istenhez szülő spontán vallásosság feltörése, hanem beszámoló az embereknek vallásos érzelmeiről, s még inkább vallásos elveiről. Szent Ágostonra vall talán az is, hogy életének legintimebb részleteibe is pirulás nélkül avatja be az olvasót; de lényegében mégis tökéletesen ellentéte annak, mert míg Szent Ágoston bűnösségének tudatában, mint valami nagy gyónást vallja be Istennek legtitkosabb vágyát, — addig Bethlen Miklós életének legintimebb részleteivel is tiszta életét akarja bizonyítani, mind a saját, mind a világ szemében. Az ilyen cím, még ha külön nem is mondaná, Szent Ágostonra emlékeztet: „Ifjúságom bűneiről“ (XX. Rész). „Nem szégyenlem Augustinussal, Petrarccal megvallani ifjúságom mocskait és azok között az én Istenemnek körülöttem levő, majd emberi hitel felett való gondviselését — dicsőíteni álmélkodva...“¹²²

Bethlen Miklós az elbeszélő nyugodtságával írja meg „Ifjúsága bűneit“, s néha úgy érezzük, mintha csak az önéletírás teljességéért mondana el mindent. Semmi különösebb bünbánatot és megindulást nem érzünk visszaemlékezésében, aminek részletes leírásához pedig egyedül csak a bűntudat jogosít fel. Mennyire eltér lényegében nagy példaadójától, aki hasonló tárgyú vallomását így okolja meg: „Recordari volo transactas foeditates meas, et carnales corruptiones animae meae: non quod eas amem sed vt amem te Deus meus. Amore amarum tui facio istud; recolens vias meas nequissimas, in amaritudine recogitationis meae: vt tu dulcescas mihi, dulcedo non fallax, dulcedo felix et securus: et colligens me a dispersione, in qua frustratim discissus sum: dum ab vno te auersus, in multa euanui.“¹²³

¹²¹ Bethlen M. id. kiad. 291. l.

¹²² Id. 351. l.

¹²³ Szt. Ágoston id. kiad. Liber II. caput I. p. 31.

Bethlennél ez azonban csak külső forma, mert más az a vallásosság, ami Szent Ágoston vallomásait megteremti, s más az, ami az erdélyi emlékirók vallomásaiban megnyilvánul. Aránytalan bármelyik emlékiratnak Szent Ágostonnal való összehasonlítása. Nem is egyenrangúak összemérését végezzük, mikor a kis arányú műveket egy velük össze nem hasonlítható rokon vallomással összevetjük. Csak azt állapítjuk meg, hogy mit vesznek át, jobban mondva, miben igyekeznek a világirodalom első, nagyarányú, mai napig is változatlanul hatalmas vallomását utánozni.

Bethlen Miklós vallásosságában a belső vallásos életnél nagyobb súlya van a vallás külső gyakorlásának. Szórszálhasogató hitvitázásba merül, s a kálvinista vallás főbb tételeit a vitakozó hevességével írja meg. Már a „Mentségé”-ben megnyilatkozik ez: „Nincsen nekem egy nagyobb csodálkozásra való matériám, okom e világi nyavalyák s tévelygések között annál, mint tudta a sátán a keresztyén világot ez három dolgokra venni és vele ezeket elhíttetni: Hogy a boldog lelkek világi dolgokat, legalább a nekiek könyörgőknek könyörgéseket megtudják, megértik és Isten előtt való törekedéssel segítik, mert azt a tudományt sohasem a szentírásból, sem a sana philosophiából, sem a recta ratioból, sem valóságos experientiákból nem vehették, hanem némely szentírásbeli helyeknek nem értéséből, eltekeréséből, álmokból, ördögi csufolódásokból” stb.¹²⁴

Domináló elem a „recta ratio”; a pietista igyekszik a legnagyobb hit mellett is meggyőzni önmagát és másokat hite racionális voltáról. Bethlen Katánál találjuk meg a vallásos józanságnak hasonló megnyilatkozását, amit Bethlen Miklós így fejez ki: „De tovább álmélkodásra való dolog előttem ebben a megholtak tiszteletiben az, dato tisztelni vagy imádni, vagy segítségül is kell hívni a szenteket, miért nem igazítják imádságokat csak egyenesen azokhoz a lelkekhez az égbe, hanem azoknak esontját, porát, koporsóját, képit etc. háborgatják.”¹²⁵ Saját vallásában is mindég a kézzel foghatót emeli ki. Az Önéletírás bevezető részében rendszeresen fejtegeti a jó hír, a becsület erkölcsi értékét. Különös rendszeresség jellemzi ezeket a fejtegetéseket, szereti a pontos definíciókat. Ahogy vallási kérdésekben, mint egyedül helyest szögezi le a protestáns egyház megdönthetetlen tanait, úgy erkölcsi tekintetben sincsenek kételyei. Az erkölcsi életre vonatkozó véleményeit is dogmaszerűen fogalmazza meg: „A becsület azért két féle; a minthogy az ember kettőből, úgy mint testből, lélekből áll: úgy vagyon testi világi a testtel vagy világi étellel együttjáró és ugyanazzal el is muló becsület, hírnév; és lelki állandó, és valamint a lélek, úgy az is halhatatlan, és azért és azt nemcsak az életben szereti, hanem elkíséri a más világra is szakadatlanul, változatlanul és valósággal.” Böven jellemzi az elsőt és végül a vallásosságban látja a másodikat, az igazi becsület lényegét: „Az állandó és valóságos becsület pedig nem ez, hanem a hit, az Isten a maga fiában az Úr Jézus Krisztusban szeretetre és méltónak ítelt...”

¹²⁴ Id. 5—6. l.

¹²⁵ Id. 6—7. l.

„E két becsület annyira jár egymástól, mint az ég a földtől. Nézd meg erre Esai 55., 89. . .“¹²⁶

Bethlen figyelme teljesen egocentrikus; ez magyarázza, hogy míg magáról a legkisebb vonást is feljegyzí (szakálláról, haja őszüléséről stb.), addig rövid, felületes jellemrajzot ír másokról s ezt is elég ritkán. Zrinyi Miklós egyénisége hagy aránylag legmélyebb nyomot lelkében, s ennek jellemzésében mégis több a közhely, mint az egyéni észrevétel.¹²⁶ Nyelvében két véglet uralkodik. A vallomás ünnepélyessége, a vallásos elmélkedés magasztossága nyelvének is ünnepélyességet és pátoszt kölcsönöz. Viszont, mivel vallomásába mindenféle élettartalmát bele akarja tömöríteni, s azokat gyakran nem tudja a hétköznapiaságból kiemelni, nyelve köznapivá válik. Elmélkedései néha nemcsak pátoszbán, de hasonlatokkal tele költői nyelvben nyernek kifejezést. E hasonlatokban több az irodalmiság, mint a spontaneitás. Első olvasásra érzik, hogy legtöbb nem az ő meglátása, hanem latin irodalmi példák utánzása vagy legalább is utána élése. Idézzük az egyik legszebbet: „A napfény úgy világol a pokulárnak, mint a királynak; a setétben mindenik vak. A százezerből álló virágoskert nem szebb, sem szagosabb a királynak szemének, orrának; egy pokulár-furulya, mellette egy szép leány dudoló énekét nem haladja a király kápolnájának s minden kótás muzsikásának chorusa.“¹²⁷

Rettegi György emlékiratait a XVIII. sz.-ban hasonló vallásos szellem hatja át. A pietisták nagy szerencsétlenséget látnak a vegyes házasságban. Bethlen Katának egész életét elkeserítette, hogy első férje nem egy valláson volt vele. Rettegi is Isten különös kegyét látja abban, hogy nem más valláson lévő nőt vett el feleségül. Megunván az özvegyi életet, megkéri egy leánynak a kezét: „Igen, hogy sem személye sem maga viselése — írja — mivel igen lány és sunđa vala szegény, nem tetszett, de szép jószágoeskája lévén bizony csak elveszem vala“ . . . „de Isten áldja meg, nem jöve hozzám, mivel unitaria lévén, nem akarta vallását vátoztatni, én pedig jó lelkiismerettel Krisztus-tagadó mellé sohasem fekhettm volna.“¹²⁸ Rettegi is szükségesnek érzi, hogy vallomásában számot adjon hitéről, vallási hovatarozásáról s hosszú fohászbán ad hálát Istennek, hogy nem más vallásban születt. ¹²⁹ Vallásos élete azonban nem merül ki a teológizálgatásban, a konvencionális vallásos formulák alkalmazásában, hanem bensőséges vallásos életet él s jó és balsorsában Isten végzését ismeri föl. Azokon a lapokon, ahol vallásos életéről esik szó (elkülönítve a harcos egyházi szellemtől), pátosza felenged és vallásos érzelmeit egyszerű szavakban fejezi ki.

Emlékiratát vallomássá teszik egyrészt a vallásos tartalmú közlések, másrészt az, hogy az író egész életének, főképen pedig egész jel-

¹²⁶ Id. m. 17—18. l.

^{126*} Id. m. 326. l.

¹²⁷ Id. m. 186. l.

¹²⁸ *Rettegi György emlékiratai 1718—1767-ig.* Kiadta Torma Károly. Hazánk, 1884. 212. l.

¹²⁹ Id. m. 218. l.

lemének hű rajzát igyekszik adni ez írásban. Önjellemsrajzába önkénytelenül belevegyíti az öngazolást, mert bár semmi vád ellen nem kell védekeznie, mégis igyekszik magáról előnyös képet festeni: „Bátorságomat nem volt hol experiálhassam — írja a többi között — mindazáltal úgy gondolkozom, magam szelétől nem ijednék meg most is. Az igazat mindenütt szerettem kimondani, melyért nem is minden ember szeretett.“ Megírja még magáról, hogy gyűlöli a hamislelkűséget, segíti a szegényeket és más jó tulajdonságait. Gazdagsága nincs, mert amint írja: „generose“ szeretett élni: „De amellet: „cifra köntösben“ sem járt.¹³⁰

Bethlen Kata önéletírása nemcsak az emlékirodalomban, de az egész magyar irodalomban egyike a legfontosabb pietista írásoknak. A magyar pietizmus minden sajátsága, amire eddig rámutattunk, megvan önéletírásában; ehhez járul egyéni vallásos hajlama, amely viszont teljesen önálló helyet jelöl ki számára az irodalomban. Művében, ha a külső inspirációkat keressük, elsősorban a családi hagyomány hatását kell látnunk. A Bethlen-család századokon keresztül jelentős politikai szerepet visz Erdélyben, soraiból jeles történetírók (Bethlen János, Bethlen Farkas) s a XVII. sz. legolvasottabb emlékirója (Bethlen Miklós) kerülnek ki. Föl kell tételeznünk, hogy családi diariumot e családban rendszeresen vezettek, mivel ez legtöbb nemesi családban általános volt. Nagybátyja, Bethlen Elek, könyvtárának katalógusában pl. határozott nyoma van a családi naplónak: „In quarto. Egy be-kötött könyv, az kiben régi dolgokat írtam az titulussa: Liber memorabilium diversorum rerum et temporum.“¹³¹

Bethlen Katánál a családi naplóírásnak hagyománya: vagyónának részletes, szinte leltárszerű felsorolása és a kijelölt tanítócélzat. Bár többször olvassuk, hogy művét okulásképen írja, ez inkább csak forma, mint lényeg. Főindítóoka a lelki szükség, mely túlfeszített lelkét vallomásra készteni.

Bethlen Kata könyvtárjegyzéke arra vall, hogy ismerte korának összes főbb vallásos és polemikus iratait, mind a protestáns, mind a katolikus részről. A XVIII. sz.-ban az övé egyike a legszámottevőbb főúri könyvtáraknak. Feltűnő, hogy a sok vallásos elmélkedés között nem találjuk Szent Ágoston vallomásainak nyomát. Bethlen Kata Bethlen Mikóshoz hasonlóan nem is hivatkozik Szent Ágostonra, mint irodalmi mintára. Mégis nem lehetetlen, hogy tüzetesen ismerte Szent Ágostont. Az a vallásosság, amely önéletírását *vallomássá* teszi, nemcsak a hitvitákból merít ihletet. A szkolasztikus vallásmagyarázat mellett sok hely jut itt a misztikus, középkori szellemű vallásosságnak s a Szent Ágoston-i rajongásnak. Külön tanulmány feladata lenne Bethlen Kata művének Szent Ágostonéhoz való viszonyítása. Mi az adott keretben nem terjeszkedhetünk ki többre, mint annak a ténynek megállapítására, hogy bár külső nyomát nem találjuk annak, hogy Bethlen Kata olvasta volna a *Confessionum libri XIII.* c. művet,

¹³⁰ Id. 218. l.

¹³¹ Közli Lukinich Imre: *Egy erdélyi főúr könyvtára a XVII. sz.-ban.* Erdélyi Múzeum, 1901.

mégis formában és szellemben hatása érezhető. Föltűnő a hasonlatosság már az „Előjáró beszéd“-ben, melyet „a keresztyén istenfélő olvasóhoz“ intéz. „Az ISTENNEK Böltsessége mélységes — írja Bethlen Kata — meglábbalhatatlan, Utai megtudhatatlanok; Itéletei végére mehetetlenek, az Emberi Elme azokat fel nem éri; az Isten tselekedeteit tsak tsudálja; de azt nem kérheti: Miért tselekeszed ezt vagy amazt?“¹³² Ugyanez a gondolat nyitja meg Szent Ágoston vallomását is: „Magnus es Domine, et laudabilis valde, magna virtus tua et sapientiae tuae non est numerus.“¹³³

A pietista írók közül egyik sem fejezi ki annyiszor és olyan meggyőződéssel, hogy az ember célja a földön Istent dicsérni s hogy Isten az embert tulajdonképen a maga dicsőségére teremtette, mint Bethlen Kata. Ennek az eszmének is Szent Ágoston a megfogalmazója s Bethlen Katánál mintha az ilyen sorok hatása visszhangzanék: „Tu excitas, ut laudare te delectet quia fecisti nos ad te; et inquietum est cor nostrum, donec requiescat in te.“¹³⁴ Hányszor szól ehhez hasonlóan Bethlen Kata is: „Mert Te tudod, minden szívnek Vigasztalója — így fohászkodik — hogy éltét az Én lelkem tsak azért kívánja, hogy ő tégedet Uram ditsérhessen; azért a mi legditsőségesebb Sz. Felségednek és az Én Tebenned örvendező lelkemnek leg-alkalmasabb lészen a Te hozzád való emelkedésre, azt tselekedjed Én velem; mert Testemet, Lelkemet, s Életemet egészszen Tenéked szenteltem; már akár éljek akár meghaljak. Én nem magamé, hanem az Én Meg-váltó URam JÉZUS KRISTUSomé vagyok.“¹³⁵

Érdekes az a fanatikus biztonság, amivel a pietisták nézik a hit dolgait. Ez a bizonyosság olyan mértékű, hogy egyikben sincs meg a vágy Istent megismerni, mert annak ismerése már természetesnek látszik nekik. Szent Ágoston, midőn az Urat dicsérni akarja, kétségbeesetten kiált fel, mert nem tudja, hogyan fohászkodjék Istenhez, akit nem ismer: „Sed quis te inuocat nesciens te? aliud enim pro alio potest inuocare nesciens te. An potius inuocaris, ut sciaris?“¹³⁶ A pietista lelkek az egyház tanításában minden kérdésre megkapják a megnyugtató feleletet. Vallásos áhitatuk, sőt rajongásuk is egybe olvad az egyházi szabályokhoz való ragaszkodással. Így Bethen Kata a vértanuk elszántságával ragaszkodik református egyházához s egész életét elkeseríti az, hogy első férje s az attól származó gyermekei katolikusok. Az első reformátorok hevével védi (a XVIII. században!) egyháza dogmáit s ugyanazokkal a racionális érvekkel, melyekkel a XV. és XVI. századbeli hitterjesztők. Bethlen Kata vallásosságának jellegét épen az ellentétes összetevő elemek határozzák meg: középkori misztikus rajongás s az újkori reformátorok racionalizmusa. Ennek a két

¹³² Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő Irásai és Levelezése 1700—1759. Kísérő szóval ellátta Szádeczky Kardos Lajos. Kiadja Grill Budapesten MCMXXII. I. k. 3. 1

¹³³ Szent Ágoston id. kiad. 1. l.

¹³⁴ Szent Ágoston id. m. 2. l.

¹³⁵ Bethlen Kata id. k. 119. l.

¹³⁶ Szent Ágoston id. kiad. 1—2. l.

ellentétes elemnek eredménye a stílusa, amelyben a legemelkedettebb részek egyszerre száraz prózaiságba süllyednek. A középkori misztikusok vallásosságával kapcsolja őt össze az új pietisztikus aszkézis eszméje. Újabb vallási keretében a katolikus középkor aszkézise újra-éled. Lényege a régi: a földi élet mulandó, nem más az, mint siralom-völgy, előkészület a boldog, soha meg nem szűnő túlvilági életre. Az örök élet boldogságát annál jobban kiérdemeljük, minél többet szenvedünk a földön; ezt az eszmét szolgálja az aszkézis. Utóbb az aszketikus életmód öncéllá válik, az erkölcsös életmód fogalmával néha már egye-sül s az aszkéta apáca vagy remetiségben élő barát öncélúan él aszkéta életet. A földi szenvedés már a földön érezteti a túlvilági boldogságot, az imádság, az önsanyargatás utóbb sajátos, misztikus lelkiállapotot eredményez, amelyben az aszkéta vallásos gyönyörűséget érez. A katolikus középkornak épen úgy nem eredeti sajátja az aszkézis, mint a pietizmusnak. Koronként minden misztikus áramlatban és a legkülönbözőbb vallásokon belül más más formában jelentkezik. A különös csak az, hogy mivel az aszkézis mint a miszticizmus terméke az érzelmek pszichológiája és nem az értelem vagy akarat körébe tartozik: a józan protestantizmus keretében ez nem más, mint önellentmondás. Ez az önellentmondás jellemzi Bethlen Katát is; ez az oka, hogy odaadó vallásossága nem teremt harmóniát. Imáiban, melyekben az elragadtatottság érzelmét élvez, annyira a földi dolgokkal törődik, hogy minduntalan ellenségeinek megbüntetését kéri: „Rontsd meg Édes ISTENem — így imádkozik — a Te Házadnak ellenségeit. Szaporítsad azoknak számokat, a kik a Te Szent Házadat ékesgetik: tartsd meg URam mind azokat, valakik a Te Ditsóségedet szeretik...”¹³⁷

Nyelve képekben gazdag; ez nem egyedül a biblia nyelvének hatása, hanem a misztikus lelkiállapotnak is. A misztikusok az extázist nem tudják szavakkal kifejezni s így konkrétan meghatározni, legfeljebb képekkel megközelíteni. Szenvedéseit gyönyörűséggel viseli s hálát ad érte Istennek, mert csak ezen az egyetlen úton lát menekvést a földi bűnöktől Isten felé. Számtalanszor kifejezi vallomásában ezt a gondolatot: „Mostan érezvén magam hibáit — így tesz vallo-mást — gondoltam nem lehet az, hogy tsak hamar Én rajtam az Én mennyei Szent Atyámtól valami Atyai dorgálás ne származzék, mert szorosan vigyázott Én reám az Én Anyámnak méhétől fogva, tudom ezután is azon vigyázást félben nem hadja; és sokszor fohászkodtam fel, hogy akármely sujtolást vigyen véghez Ó Felsége Én körülöttem, tsak épen azt éreztesse meg Én velem, hogy közelebb viszen magához. Vigye véghez az URISTEN ezután is akár Élet akár Halál a maga Szent Munkáját Énbennem nyomorult bűnösben.”¹³⁸

Az aszketák boldog átszellemülésével gondol a halálra és a halál-ról való elmélkedések ösztönzik a legszebb sorok írására. De hadd halljuk őt magát: „Te vagy egyedül az Én Lelkemnek Fő Java, Bol-dogsága és minden öröme, Te kivüllötted semmi Jó nintsen: Te veled

¹³⁷ Bethlen Kata id. kiad. 119. l.

¹³⁸ Id. kiad. I. k. 167. l.

pedig még a halálnak keserősége is kedves gyönyörűséggé válik, melyet is a Te ISTEN-i nagy Hatalmadnak ereje szerént En velem igen méltatlanul bé-vittél vala; de az Halálnak keserűségét oh melly nagy örömmé változtatád úgy, hogy nagy örömmel azt mondhassam: Hol vagyon Halál a Te fullánkod és Koporsó, a Te diadalmad?¹³⁹

Vallásos fanatizmusát, a halál misztériumában való felolvadást, és szerinte az egyedül üdvözítő hithez való ragaszkodását legjobban jellemzi az, amit unakaöccséről, Bethlen Sámuelről, ír. Miután a gyermeknek szülei elhalnak, ő nevelteti „ISTENnek Ditsőségére“. „A gyermek ISTENTől szép Elmével megáldatván — így jellemzi a kilenc éves fiúcskát — a mellett ritka Példájú Engedelmes“... ..bát-ran írhatom, hogy egész Erdélyben lévő maga idejű és rendű Ifjak felett való Tudományban elő is ment vala, úgy, hogy én is magamat gyönyörködhetném véle ily gondolatokkal, hogyha az ISTENnek nem tetszett is, hogy én a magam gyermekeimben gyönyörködhessem eny-nyiben, hogy magam igaz hitemben, vallásomban neveltethessem, ihol ebben az ISTEN bővségesen ki-pótolá.“ Az ilyen forrón szeretett gyer-meknek betegségéről értesülve nem esik kétségbe, hanem azért fohász-kodik Istenhez: „hogy ő Felsége végye magához tisztán és ne engedje a Világtól meg-fertéztetni, minthogy a JÓ ISTEN el-is vevé Martzius-nak VII-ik Napján.“¹⁴⁰ Majd kedélyesen emlékezik rá, hogy ezzel a gyermekkel miként játszadozott: lefeküdt, mintha halott lenne és „oráztatott“ magának a nyolc-kilenc éves gyermekkel.

Gyakran részletezi mintegy újra átélve, újra szenvedve s egyúttal újra kielégülve elmúlt keserűségeit.¹⁴¹ A pietistáknál szokásos pesszi-mizmust ezek után talán nem is kell külön hangsúlyoznunk. Születésé-től kezdve életének minden mozzanatát pesszimista sóhajjal vezeti be: „Születtem ez nyomorúsággal telyjes világra...“ így kezdi elmondani élete folyását. Házassági történetét is hasonlóan vezeti be: „Ez Én Lelkem keserűségét szerző Házasságom pedig e szerént ment végbe... stb.“ A hitvitázó hajlam ugyanolyan mértékben van meg benne, mint a bensőséges vallásosság. Vitatkozási hevében sokszor valóságos gyűlö-lettel ír a katolikusokról. Ha csak szerét teheti, profanizálja és nevet-ségessé teszi hitüket. Naiv igazságkereséssel igyekszik meggyőződni és másokat meggyőzni arról, hogy a „Spanyol Réz Keresztetské“-nek, „mellyet a Pápa kétszer szentelt vólt meg“, — semmi csodálatos hatása ninesen. Azt mondhatnók, hogy gyerekes kárörömmel élvezi, hogy a kereszt, amelynek a jégesőt kellett volna a házról elfordítani, kudarcot vallott. Komoly, legtöbbször borus elbeszélésebe nem is kerül derű, csak olyankor, ha a pápistákat kell megesúfolni. Számos kis történetet mond el róluk s elbeszélő stílusa ezekben a részekben legélénkebb. Egy húsvétkor pl. így ír a pápistákról: „Én a Templomba mentem; el-mentek ők is a magok Templomjokba, az holott hamar általesvén a Misén, a Templomból vissza mentenek, hosszas Böjtjök után alig vár-

¹³⁹ Id. kiad. 116. l.

¹⁴⁰ Id. kiad. 152—3. l.

¹⁴¹ Id. kiad. 4—5. l.

ták, hogy Húst ehessenek, késő volt az Ebéd készülését várni; hanem a Szentelt Étélhez tsak sietve leültek, a Szent Borból jól ittak, annyira, hogy mikor én a Templomból haza mentem, a sok szentelt Eledelekből úgy laktak volt, hogy a szent Kalátsal már egymást hajigálták. A szegény Barátot majd megütötte a Gutta bujában, hogy a szent dolgokkal ennyire vissza élnek; szedte mindenfelől a Bu-látott a szent Morsaléokat, hogy a tűzbe vethesse: eleget protestált, hogy kárhozatos vétek azt el-hullatni; de mint-hogy már jól laktak vólt, arra semmit sem hajtottak...¹⁴²

Feltűnő, hogy Bethlen Kata önmagáról nem fest sem előnyös, sem hátrányos arcképet. Amit magáról ír, az mind csak lelki életére és — itt megint a különös ellentét tűnik fel — vagyoni visszonyaira vonatkozik. Bizonyosságul szánja művét az embereknek, erre vallanak az ilyen sorok: „Hogy pedig Világi Életemnek le-írásában némelly Személyeket nevezet szerint ki-kellett írnom, magamon kívül, ezt a szükség így kívánta, mert különben *magam állapotját* is világosan leírnom nem lehetett volna...“¹⁴³ Ezt bizonyítják a részletes felsorolások, a rossz rokonok támadása, a pártfogóknak védelme; mégis Bethlen Kata Önéletírásának becsét az adja meg, amit spontán vallásos megnyilatkozásból *bizonyosságul ír önmagának és Istennek.*

f) Az önvédelmi elem szerepe az emlékiratokban.

(Mentségek.)

Az önvédelmi elem fontos szerepére az emlékirásban már rámutatunk. Az eddig tanulmányozott emlékiratokban ez az elem, ha nagy fontosságú is volt, csak burkoltan jelentkezett. Hátra vannak azok az emlékiratok, amelyeknek kimondott céljuk írójukat egy határozott vád alól felmenteni. Lehet, hogy pl. Kemény Jánost vagy más emlékirót az öngazolási szándék készítette írásra. Azonban ezt igyekszik *eltitkolni, nincsen határozott vád*, ami ellen védekezhetnék. S mindenesetre az ilyenfajta emlékirásokban, ha az önvédelem kisebb-nagyobb mértékben kap is helyet, a többi nyílt cél előtt háttérbe szorul. A „Mentségek“ írói egy percre sem tévesztik szem elől céljukat s írásukat annak az egy célnak szolgálatába állítják. Lássunk ezekre is egy-egy példát.

Gálfi János várad-husztai rabságában „vaslánczai között“ önéletrajzot ír. Az önéletrajz befejezetlen. Valószínűleg kivégzésekor szakad meg a mű. Széles mederben ír. Születésénél kezdi és minden részletre kitér. Szempontja azonban csak egy van: szerencséjének így vagy úgy „lett öregbedése.“ Minden jel arra vall, hogy ártatlanságát akarta bebizonyítani és szabadulását szerette volna élettörténetének bizonyosságával kieszközölni. Életrajza tisztán az önvédelmi célt szolgálja; erre mutat, hogy ez egyetlen művét fogságában kezdi írni; saját nevének az

¹⁴² Id. kiad. 22. l.

¹⁴³ Id. kiad. 22. l.

„ártatlan“ jelzővel való felszerelése; s végül, hogy a fejedelmeknek és országos ügyeknek csak annyiban tulajdonít jelentőséget, amennyiben azokkal kapcsolatban saját érdemeit kiemelheti. Hűsége János királyhoz nem az az őszinte odaadás, amely Mindszenthí emlékiratában nyilvánult meg. Itt is inkább saját személyén van a hangsúly. Stílusa, mint arra már Mindszenthivel kapcsolatban rámutattunk, száraz, krónikaszerű.

A következő század nevezetes önvédelmi írata „*M. Tótfalusi K. Miklósnak*, maga személyének, életének és különös tselekedeteinek Mentsége. Mellyet az Irégyek ellen, kik a közönséges Jónak ezaránt meggátloi, írni kényszerítettett Kolozsvárt 1698 Esztendőben.“¹⁴⁴ Tótfalusi azon kevés emlékirók közé tartozik, kiknek életírása nem egyetlen irodalmi alkotásuk, kik nem dilettánskodásból, hébe-hóba, de rendszeresen, mondhatnók hivatásképen írnak. Ebből következik, hogy nem akarja mentségéül egész életét, csak életének a vádra nézve fontos mozzanatait megírni. Egy emlékirónál sem tapasztaljuk ezt az egy bizonyos célra és tárgyra való irányulást, mint nála. A legtávolabbnak látszó kitérésben, a legkisebb részletben benne rejlik a főcél: írója ártatlanságának bizonyítása s ez egységet ad az emlékiratnak. Nem akarjuk itt üldözésének történetét részletezni. A vádak, amelyekkel őt kortársai illették, röviden nem foglalhatók össze. A Mentség megértéséhez azonban szükséges, hogy ennek történetére röviden visszapillant-sunk.

Tótfalusi Hollandiában — hazája dicsőségére — megtanulja a nyomtatás művészetét. Javítgatja a magyar bibliát, emberfeletti küzdelemmel haza jön, hogy szerzett tapasztalatait hazája hasznára fordítsa. Azonban minden küzdelme kárbavész, mert itthon összeütközésbe kerül egyházával, egész környezetével, s a helyett, hogy dolgozhatnak, apró intrikákban, vádaskodásban, védekezésben s a kenyérért való küzdelemben fogyasztja el erejét. Egész élete keserűségét önti bele Mentségébe, amelyben különböző ellene emelt vádak alól igyekszik tisztára mosakodni, s mire az önvédelmi irat elkészül, vádirat lesz belőle mindazok ellen, kik őt vádolták. A Mentség történetéhez még csak azt kell hozzátennünk, hogy Tótfalusi még az emlékirat írásának évében annyira megtört, hogy a református zsinaton nyilvánosan boesánatot kért és visszavonta az abban írottakat és írásba foglalta *Retractio*-ját. Csernátóni Gyula kutatja Tótfalusi üldözésének okát; szerinte „a valóságnak legmegfelelőbb és egyszersmind legtárgyilagosabb ítéletet bizonyosan Enyedi István nagyenyedi teológiai professzornál olvashatnók, akinek fölötté elmondott halotti prédikációja az akkori idők szokása szerint majdnem egy kis kötetet tesz ki. Azonban az illető beszédeknek a Tótfalusira vonatkozó része mind a kolozsvári ref. kollégium, mind az Erdélyi Múzeum példányából ki van szakítva még pedig hitem szerint szándékosan.“¹⁴⁵ Végül is azzal magyarázza meg az

¹⁴⁴ Gyalui Farkas kiad. Kolozsvár, 1902.

¹⁴⁵ Csernátóni Gyula: *Tótfalusi Kis Miklós helyesírási újításai*. Erdélyi Múzeum, 1891. 36. l.

összeütközést, hogy Tótfalusi más viszonyokat talál Erdélyben, mint amilyenekből távozott; az erdélyiek magukénak hiszik a készülóban lévő bibliát, amelyre bizonyos adózások már befolytak. Ő azonban közben saját költségén dolgozik Amsterdamban s bibliáját sajátjának tekintí. Másik ok a félreértésekre: az erdélyiek azt hiszik, hogy ő meghamisítja a bibliát. Ezek azonban csak részlet magyarázatok, amennyiben a felsorolt viszálykodások már valami mélyebben fekvő oknak eredményei.

Dézszi az összeütközések okát Tótfalusi jellemében keresi, mert amint ő írja, Tótfalusi „magasratorő szellem, akiben teljes mértékben megvolt az ezeket jellemző éleslátás, tevékenység, önzetlenség, sőt önfeláldozási készség, de egyszersmind türelmetlenség, túlbuzgóság és túlérzékenység is.“¹⁴⁶ Kétségtelen, hogy ez a magyarázat közelíti meg inkább az összeütközés okát. Azonban itt az egyház, a társadalom vádjaiban — a múlt távlatába visszatekintve — nemcsak egyetlen személy ellen irányuló vádatok kell látnunk. Az erdélyiek Tótfalusi személyét támadva a nekik még idegen eszméket támadják. A baj nem az, amint Csernátoni véli, hogy néhány év alatt megváltoztak az erdélyi viszonyok, hanem épen az, hogy Erdély lényegében semmi sem változott. A külföldön töltött tíz év megváltoztatta a külföldön tanuló magyar világszemléletét. Tíz év egy ember életét egészen új tartalommal töltheti meg, egy nép fejlődésének történetében azonban jelentéktelen; így egészen természetes, hogy a megváltozott Tótfalusi hazatérve, változatlan viszonyokat talál. Külföldön szerzett tapasztalatait nagy önzetlenséggel akarja az arra elő nem készített közönségnek átadni. A közösség tiltakozik az erőszakos fejlesztési kísérlet ellen. Tótfalusi a lángelmék hevével tovább kísérletezik (itt kapcsolódnak bele a viszálykodásba a Dézsi által megállapított jellemvonások), az erőszakos nevelni akarás még nagyobb ellenhatást szül: ennek következménye az egyén tragédiája. A meg nem értettek örökösen ismétlődő tragédiájával állunk itt szemben, kiket saját koruk nem érthet meg, mert annál ők előbbre vannak s kik nem tudnak környezetükhöz leszállani, de azt akarják minden áron magukhoz emelni. Mint ahogy a környezet nem tudja, hogy mi is az, amit kárhoztat nagyjainak egyéniségében és ezért kígyót-békát rákiált alaptalan vádjaiban, épen úgy a megvetett próféta is érthetetlenül áll szembe környezetével. Így Tótfalusi sem képes üldöztetésének végső okaiba behatolni s ezért kétségbeesett erőfeszítéssel védekezik az ellene emelt kicsinyes vádak ellen. Természetes, hogy a védekezés újabb ellenállásra talál. Ennek a magát megértetni akarásnak eredménye a *Mentség*. Különös a mi szemünkben, de kora irodalmiságába ezzel nagyon is beleillik, hogy nagy céljait milyen aprólékos anyagi természetű érvekkel bizonyítja. Elmondja pl., hogy mindent feláldozott Belgiumban, csakhogy haza jöhessen, ahol pedig „Targonczával tolyták a pénzt szállásomra.“ Ez alkalommal nem resteli az összegeket, melyeket kapott, számlaszerű pontossággal felsorolni. Részletesen bi-

¹⁴⁶ Dr. Dézsi Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században*. Bp. 1899.

zonyítja a rajta esett sérelmeket. Jellemző ezek között a következő: „Mondom én, hogy ha a gutta ütést a gond hozná, előbb megütött volna engemet a gutta, mint Bethlen Elek Uramat; arra Németi Sámuel Uram így szólván: *Nem késő még*. A mitsoda gestussal ezt mondotta, láttatott azt kívánva kívánni, hogy engemet megüssön a gutta.“¹⁴⁷ Ugyanezen beszéd folytatásában olvassuk: „Az én nyomtattam Bibliát és a körül való sok munkánkat kezdvén oltsárolni, egyik ő Kegyelmekek közül azt mondja: Ennekem Istennek hála Janssonius nyomtatta Bibliám vagyon. A másik ezt: Én szert nem tehettem mindeddig arra, hanem ezzel kellett tünnöm stb.“ (252.) Ilyen és ehhez hasonló meghurcolások után kiált fel: „...hogy méltán mondhatnám Nehemiással érette: Én Istenem emlékezzél meg rólam nékem jómra...“^{147*}

Gyakran fejezi ki magát hatásos képekben. Annyi akadállyal kellett Erdélyben megküzdenie, hogy „egy jó szőlő gazda emberhez“ hasonlítja magát — „a ki hallván, hogy soha nem volt még Belgiumban a szőlő művelés, mint itt, reá venné magát, hogy oda mennyen és ott azt megindítsa. Oda menvén legelsőbben hegyet keresne a szőlőknek.“ És így tovább — ő is, mint a belgiumi ember, sem gyepet, sem karót nem talál.

Minden lehető kicsinyes vád ellen találunk itt védekezést; így megtudjuk, hogy haszonleséssel vádolták, majd pedig azzal, hogy feleségét cifrán ruházza. A kicsinyes részletezést elnyomják azok a részek, amelyekben emelkedettebb stílusban, a magasabb eszméktől áthatva felidézi nemes céljait, amelyekért mindenét feláldozta. Magát azzal vesztette, — írja az Előljáró beszédben — hogy „országostól régen mozgattak, hogy a magyar Bibliát ki kellene nyomtattatni“. „Én látván, hogy ez csak pusztá vellicitas (mondék magamban); hozzá fogok én egy szegény legény lévén és megmutatom, hogy egy szegény legénynek szives devotioja többet térszen, mint egy Országának immel-ámmal való igyekezeti...“ A magyar újtóknak minden keservét átéli Tótfalusi, mikor nem találhatnak megértésre a haza javát szolgáló praktikus újtási tervei. Példát akart adni a magyarságnak mesterségével, mert akkor: 1. A magyar nem lenne mindenkor olyan desperatusban a szomszéd nemzetek előtt: experiálván, hogy a magyarokban is helyezhetett Isten jó elmét, mellyet ha jóra fordítanának, sok jóra vihetnék a Hazát. 2. Ha az én példámmal a jó mesterségekre adnák magokat és azokat itt helyben gyakorlanák, tehát sok jó pénzt maraszthatnának az országban és annyi manu-facturákat, Bétsi késért, ollóért, Krakкаи cérnáért és egyébért ki ne hordanák a pénzt Országunkból. De még

¹⁴⁷ Mentség, 16. l.

^{147*} Id. m. 17. Az imént idézett beszélgetésnek a Janseniusra való célzás is jelentőséget ad. Jansenista hatások keresése az erdélyi irodalomban még eddig érintetlen, de valószínűleg eredményes munkára vezetne. Ezekben a nyomokon elindulva Szent Ágoston művének közvetlen hatására is akadhatnának adatok, mivel a jansenisták egész hitrendszere Szent Ágoston eszméiben gyökerezik. Zolnai már említett „Magyar jansenisták“ c. cikke csak egy elszigetelt területű és befejezett jansenista irodalmi hatással foglalkozik. Az esetleges erdélyi hatásokat más úton kell keresni.

most is vannak olyak köztünk, a kik inkább kapván az idegeneken ceteris paribus úgy ítélnék, hogy inkább azok által, mint a haza fiai által munkálkodtanának holmit.¹⁴⁸ Közben persze belejátszik egyéni háttérbe szorításának fájdalma is. Többek között a „florenciai nagy herczeg“ hívja meg mint híres typographust, de ő visszautasította a megtisztelő ajánlatot. Erről így emlékezik meg: „Az a Méltóságos nagy Herczeg nyereségnek tartotta volna, nagynak pedig, ha engemet oda kaphatott volna. Nem úgy, mint itt, ahol ezt lobbantják szememre: — *Quod tu miraris, ridiculum est aliis.*“

Tótfalusi is csatlakozik azoknak a lelkes tudósoknak táborához, kik a XVII. században propagálják a deáknak a magyar nyelv által való kiszorítását: „Mert ha le nem rontják vala existimationat — írja erre vonatkozóan — én szándékom szerint véghez vittem volna talán eddig, hogy a Magyar Skolák felvétetődtenek volna Nemzetünkben: és így sokkal inkább vennék könyveinket. Nem mindeneket kellene a Deák nyelv tanulásával terhelni; bár tsak a magok születési nyelveken tudnának olvasni, tsak ezzel is sokra mehetnének. A szegény ember azért idegenkedik sokszor gyermekének taníttatásától, hogy látja, melly sok esztendeig kinoznak a Skolákban majd mindeneket — (t. i. az Deák nyelvvel), mégis kevés mehet *perfectiora*. De ha tsak a maga nyelvén való olvasást tenné fel céllul, kevés idő kellene arra és kevés volna olyan szegény ember, a kitől annyi költség ki ne sülné. Taníttatná bár osztán a ki úgy akarná. Ezt tselekszik más keresztyén nemzetekben és azért kél egyikért jobban a könyv. Hogy pedig azonkívül mik lehetnek, a mellyek különbséget szereznek e dologban, minden ember megért-hesse) minthogy ma is tsudálják sokan, hogy más Országokban még kapva kapnak a Typographusok a híres munkákon és kinyomtatni nyereségnek tartják; itt pedig *Patronust* kell keresni effélére“ ... „itt e világnak olyan szegletében élünk, hogy hanemha magunk között kél-el; a szomszédságokkal nem közölhetjük ...“¹⁴⁹

Forradalmiságot jelentenek az ilyen gondolatok abban az időben, mikor még az éles eszéért gyűlölt Bethlen Miklós sem hoz haza többet külsőségeknél bécsi útjáról. Mint láttuk e századbéli más naplóíróknál is, a külföldi benyomások érintetlenül hagyják lelküket, csak a diárium lapja őriz meg belőlük a késő évek számára egy-egy felületes és mindig külsőleges megfigyelést. Így volt ez a legkülönbeknél is (Haller Gábor, Teleki Sámuel, Halmágyi István stb.). Bethlen Miklós bécsi útjáról így ír: „Micsoda sok szép városok — várakban vagy mellettök, bizom a geographusokra ...“ (t. i. amelyek mellett elment.)¹⁵⁰ Hollandiából sem hoz sokkal több emléket haza; ír ugyan az étkezésről, fűtésről, de semmit az emberekről, az erkölcsről vagy műveltségről.

Minden védekezésében támadást tartogat, nem annyira személyes támadói (ami azokra még nem is lett volna olyan sérelmes), de az egész fennálló világregnd és eszmekör ellen, amelyen ez a világregnd ala-

¹⁴⁸ Id. m. 52. l.

¹⁴⁹ Id. m. 69. l.

¹⁵⁰ Bethlen Miklós Önéletr. 282. l.

pult. Ilyen támadás és újító törekvés van a következő védekezésben: „Vádoltak azzal, hogy én *Belgiumi accuratio*t álmodozók ebben a hazában, holott ennek jobb csak úgy maradni, mint eddig volt: a mivel (úgymond) a mi atyáink megérték, nem szükség nekünk tovább iparkodnunk. Mindazáltal erre felelek: I. Hogy sem a reformatioban, sem egyéb jó dolgokban sohasem volt ennél ártalmasabb *opinio*. Hátha az emberi elmét ezzel így kellene megkötni; mitsoda *campust* engednének annak?”¹⁵¹ Azonban Tótfalusi látszólag hiába küzd, életében sem anyagi, sem erkölcsi sikere nincsen, könyveit alig veszik. „Néha a szegény ember el-jő sokadalmi alkalmatossággal és nézegetvén a könyvet ezt mondja: Majd a vásárba mégyek és ha pénzem marad, visszajövök, s megveszem ezt vagy amazt; annak utánna osztán soha nem látjuk.“ Mentsége bizonyossága ennek a látszólagos eredménytelenségnek, s bár azt saját korának, személyes védelemként írta, bizonyosság az az utókor előtt is a magyar könyvért szenvedett vértanuságáról.

g) Végrendeletek.

Az emlékirások egyik fajtája a végrendelet. Formája rövidebb, mint általában az emlékiratoké, de ugyanazok a lelki szükségletek teremtik meg, mint a többi emlékiratot. S míg az emlékiratokban sokszor egy elem dominál, addig a végrendeletben egyesül a történeti dolgok megörökítésének (történetiség), a lelki élet megnyilvánulásának (vallomás) és önigazolásnak vágya. Az emlékirás egy formájában sem találjuk meg olyan egyforma mértékben a három elemet. Sok terjedelmes emlékiratnak is ilyen végső elszámolás íze van, mint a végrendeleteknek. Pl. ha összehasonlítjuk id. Halmágyi István végrendeletének kezdetét Hermányi Dienes József emlékiratának bevezető soraiival, alig találunk különbséget köztük. Halmágyi, miután az emberek bűnöségéről, döghalálról, „s más mostani kesereves állapotokról“ panaszkodik, így ír: „Mindezek ilyformán létének keserves meggondolása kényszeríte engemet is arra, hogy minekelőtte az én életemnek estvéje elérkezvén, minden érzékenységim a szolgálattól megszűnnének eddig való bánatos és fájdalmas folyásáról, tennék valamely jedzést, mely jövendőben gyermekeim, ha Isten egyet méltoztat a világi életre, lásák meg, kiktől vettem légyen e világi gyarló életemnek eredetét és hogy én nagy árvaságban élvén gyermekségemtől fogva mennyi vizsontagságon kelle általmennem.“ Hermányi is hasonlóan okolja meg emlékiratának keletkezését: „Mint hogy már életemnek hatvanadik évébe léptem, nem halaszthatom tovább leírni életemet s abban mind a jót, mind a gonoszt, melyek eddig én reám jöttek Istentől.“¹⁵²

Cserei Mihály végrendeletszerű jelentőséget tulajdonít emlékiratainak, végrendelete viszont emlékirataihoz hasonló. „Többet is ír-

¹⁵¹ Id. m. 54. l.

¹⁵² Hermányi id. m. 1. l. 257. sz. 1208. l.

hatnék, akár egész könyvet — így ír Cserei végrendeletében — gyermekeim tanuságukra; de ezen kívül is sok írásaim, munkáim vannak, azokat olvassák gyakorta; ha életrevalók lesznek gyermekeim, azok szerint folytathatják dolgokat...¹⁵³

A végrendeletek rendszerint nemcsak az anyagi javak felosztásáról gondoskodnak, de irányt mutatnak az utódoknak a szellemi továbbfejlődés terén is. Ezért gyakran tartalmazzak „regulákat“, „intéseket“. Cserei is a vallásosságot örökségként, átok alatt hagyja gyermekeire.¹⁵⁴

Halmágyi végrendelete iskolapéldája lehetne annak a vallásos pesszimizmusnak, mely kora irodalmát jellemzi. Ez a pesszimizmus bibliai hasonlatokkal tele, de nehézkes stílusban nyilvánul meg: „E világ estvéje felé történt a mi születésünk s consequenter életünk, mely időmennél messzebb esett az épségnek állapotjától, annál inkább megvesztett és minket is megvesztett s világ seprejévé tett.“ „Ha mi jócska vot volna is — így folytatja — embernek világi táplálása körül a mi aetasunk táján, azt szüleink és előttünk élők a tejfelesít elélték, nekünk savónál egyebet nem hagytak.“¹⁵⁵

Mindegyik végrendelet anyagi vonatkozású részében helyt talál a végrendelkező önigazolása. Ebben igyekeznek bizonyítani, hogy életükben jól gazdálkodtak. *Borsos Tamás*, kinek emlékiratait már tárgyaltuk, így ír végrendeletében: „... A szent Istennek áldásából az egyvárhegyi házamat, csűrös kertemet stb. ... ősről maradtam semmi jószágom nincsen, hanem valamim vannak, azokat Isten áldásából magam virtusával, kit sok nagy jámbor szolgálattal kerestem a mosgani feleséggel együtt.“¹⁵⁶ A végrendeletekben épúgy, mint az ön-életírásokban, vallomásokban igyekeznek az író egész hitéről bizonyosságot tenni s azokba vallásának főbb tételeit saját fogalmazásában belevinni.

Bethlen Kata végrendeleteiben épen úgy ír, mint önéletírásában. Ugyanazzal a pesszimizista megvetéssel fordul a földi dolgok felé és ugyanolyan misztikus örömet érez a halál örök misztériumán. Az egyik végrendelkezésének címe pl. így szól: „E nyavalyás életből való kiköltözésemnek emlékezésére Nálam kedves lévén, tudván azt, hogy ez csak álom, mely is drágalátos az Úr szemei előtt.“¹⁵⁷ Itt különösen sok alkalma nyílik, hogy kedvenc tárgykörének, temetésének, részleteivel foglalkozzék. „Meghidegedett tetemeim eltakaríttatása iránt sokszor gondolkodtam...“¹⁵⁸ Emlékiratot vagy végrendeletet írva ugyanazon tárgykörbe, ugyanazon gondolatsoportba jut.

¹⁵³ Fővárosi Lapok, 1876.

¹⁵⁴ Cserei id. m. 1206—1207. l.

¹⁵⁵ Id. m. 453. l.

¹⁵⁶ Konez József: *Borsos Tamás végrendelete*. Erdélyi Múzeum, 1899. 317. l.

^{157—158} Erdélyi Múzeum, 1895. 533. l.

¹⁵⁹ Rummy Károly: *Töredék Benkő József az Erdély történelmének írójának magyar nyelven található kézírásairól írt értekezéséből*. Tud. Gyűjt. 1824. IX. k. 82. l.

III.

Visszapillantás.

Az erdélyi emlékirások, mint láttuk, három századon át kifejezői és részesei Erdély közműveltségének, történetének, vallási áramlatainak. Az emlékiratok egyúttal irodalmiságot képviselnek. Nem öncélú irodalmi törekvéseket akarnak ezek az írások megvalósítani. Annak az irodalmi felfogásnak képviselői, amely az irodalmat mindég valami más, az irodalomtól különálló eszme kifejezőjéül tekinti. Az erdélyi emlékirások a magyar irodalmiságba szervesen kapcsolódnak bele, mert fedik az egykorú magyar irodalmi tudat fogalmát. A történetirodalom, vallásos irodalom épen tárgyuknál fogva nemhogy az irodalmiság fogalmától elkülönülnének, de épen ezek képviselik a „hivatalos“ irodalmat. A közönség irodalmi olvasmányai között gyakran szerepelnek az emlékirások, egyet-egyét sok könyvtárban kézirati másolatban is őriznek. Benkő József Bethlen Miklósról feljegyezi, hogy „leírta a maga életét is magyar nyelven, magyar könyvben 1642-diktől fogva 1703-dik esztendeig. De ebbe az Erdélyi dolgokat is úgy fogalta, hogy az egy jó história gyanánt szolgáljon, melyre nézve sokan is szokták nemzetünkben olvasni.“¹⁵⁹ Kemény Jánosról pedig így emlékezik meg: „...nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is sok urak, urasszonyok és más érdemes emberek méltán iratták le és olvasták ezt a hasznos könyvet.“¹⁶⁰

Bod Péter Magyar Athenásában Bethlen Miklós és Borsos Tamás mellett még több emlékirót említ, tehát az egykorú irodalomtörténet sajátjának könyveli el az emlékiratokat. Látszólag a valósághoz való nagy ragaszkodás választja el őket bizonyos modern értelemben vett irodalmiságtól. Azonban ez a vonás épen nem választó vonal, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar irodalom további fejlődésében a valósághoz való ragaszkodásnak mily nagy szerepe van. A szolgálai ragaszkodás az igazhoz (melynek eredménye a túlságos részletezés, adatok felsorolása) az irodalmi fejlődés folyamán valóságstiszteletté válik. Erdélyi János 1847-ben azonosítja a történeti valóságot az esztétikai valósággal: „Az élet valósága vagy az élet amint van, épen úgy megáll aeshetikai igazságul, mint az erkölcstanban az idvezítő ezen tanítása: valamint akartok, hogy az emberek tiveletek cselekedjenek, ti is azt cselekedjétek azokkal, vagy a cartesi: cogito ergo sum philosophiában, mint a kétszer kettő négy matematikában.“¹⁶¹

Ez a valóságstisztelet a magyar irodalom legnagyobb korszakában, a magyar klasszicizmus irodalmi termékeiben jut legteljesebb kifejezésre. „Kemény Zsigmondtól és a klasszikus kor többi nagy emberétől — mondja Horváth János — a valóságstisztelet és az igaz megismerés

¹⁵⁹ Benkő József tudósítása az Erdély históriája íróinak magyar nyelven található kézírásairól. Közli Bruz Lajos. Új Magyar Múzeum. 1853. 225. l.

¹⁶¹ Erdélyi János: *Egyéni és eszményi*. Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. II.

morális értékét tanulhatjuk meg.¹⁶² Az az út azonban, amelyet a magyar irodalom a valóságnak válogatás nélküli megírásától a valóság-tiszteletig megtesz, hosszú. S míg a minden valónak megírása kezdetben az egyénnek a tárggyal szemben való elnyomottságát jelenti, addig a valóságtisztelet a klasszikus korban irodalmi alapelv. A valósághoz az írók úgy jutnak el, hogy egyéniségük szerint keresik a „tények okait.“ Abban a kezdetleges irodalmi állapotban, amelyről mi szólunk, az írók egyéniségük mellőzésével a valóságot nem a végső okokban keresik, hanem a tényekben. „A XVI. és XVII. sz. látszólagos önállót-lanságát az magyarázza, — Thienemann szerint — hogy nem érték az eredetiség. Nem ismeri az eredeti írójának szellemi tulajdonát.“ ... „A XVI. sz. irodalmi munkáin is közös, mindenütt eltalálható sajátosságok sokkal szembetűnőbbek az egyéni különlegességeknél; mondhatnók e korban inkább találunk zárt, egységes irodalmat, mint írói egyéniséget.“¹⁶³

Az emlékirások fejlődéstörténeti jelentősége éppen abban mutatkozik, hogy természetüknél fogva önként adják a valóságos tárgyhoz az író egyéniségét. Az egyéni érdekelttség mind a történeti, mind a vallási tartalmú iratokba beleviszi az írot érdeklő eseményeket, az íróval család-ját, önarcképét, majd önjellemét rajzoltatja meg. Az őt közletről érdeklő eseményt kénytelen saját szemszögéből megvilágítani: mindez talán le-von az írott mű tárgyi valóságából, de annál többet ad az irodalomnak az író egyéniségéből. A tárgyi igazat egyéni színekkel olvasztja össze az emlékiró s mind gyakoribbak lesznek majd az „egyéni különlegességek.“ Hatásuk természetesen áterjed más irodalmi termékekre is.

Az egész magyar irodalom szempontjából ítélve, az emlékirások főjelentősége kétségtelenül az, hogy az általános és való tárgy mellett az egyéni szemléletet szerephez juttatják.

¹⁶² Dr. Horváth János: *A nemzeti klasszicizmus irodalomszemlélete.* Egyetemi előadás, 1930—31. II. félév.

¹⁶³ Thienemann Tivadar: *A XVI. és XVII. sz.-i irodalmunk német eredetű művei,* I. K. 1922. 60. l.